

BELEŽKE O NAŠI DRUŽBENI KRITIKI

Edvard Kardelj

Da bi bil smisel teh beležk jasnejši, bi rad takoj ob začetku poudaril sledeče: prvič, da nimam namena govoriti o tem, kakšna naj bo naša družbena kritika, marveč o tem, kakšna je njena družbena vloga; drugič, da ne mislim govoriti o vsakdanji, empirični družbeni kritiki, razen mimogrede, marveč o znanstveni kritiki ali, pravilneje: o kritiki, ki pretendira na pridevek znanstvena; in končno, da nimam namena polemizirati o posameznih tezah naše današnje družbene kritike, razen kolikor gre za ilustracijo, marveč poskušam prispevati k pojasnjevanju vzrokov, vsebine in smisla konflikta, ki je nastal med delom naše družbene kritike in našo najnaprednejšo socialistično prakso.

1. Kritika kritike

Zdi se mi, da je ugotavljanje družbeno-zgodovinskega smisla in vsebine konflikta, ki je nastal med delom današnje družbene kritike pri nas in našo najnaprednejšo socialistično prakso, prav danes izredno pomembno. Kajti v delu te kritike se pojavljajo tendence, ki dejansko zanikajo vsako *objektivno* merilo za odgovor na vprašanje, kaj je in kaj ni progresivno, kaj je in kaj ni demokracija, kaj je birokratizem in kaj so faktorji njegovega zgodovinskega prevladovanja, kaj je liberalno (v pozitivnem smislu) in kaj destruktivno, kaj je etika in kaj popovski katekizem, katera pot vodi naprej, katera pa ne in podobno. A družbena kritika, v kateri bi prevladale omenjene tendence, bi bila vse prej kot faktor pozitivne demokratične orientacije in uspešnosti naše socialistične prakse. Kakor je potemtakem kvalificirana družbena kritika pogoj za napredek naše socialistične družbe, tako je nepretrgano kritično razčiščevanje, kakšna je družbena vloga in konkretni učinek take ali drugačne kritike, pogoj za razvoj kvalitetne in resnično znanstvene družbene kritike.

Z razširjanjem potenciala družbenih ved in z vse intenzivnejšo demokratizacijo družbenega življenja dobiva pri nas družbena kritika vse širše dimenzije. To novo fazo naše družbene kritike spremljata po eni strani pojav znatne diferenciacije te kritike glede vajenih tendene in sredstev, na drugi strani pa reakcija naše družbene prakse in misli na ta pojav. Skratka, pojavlja se neke vrste kritika kritike.

V praksi se namreč precej pogosto srečujemo s kritiko, ki ruši in ki se ne zaveda, kaj v resnici gradi: s kritiko, ki je sama slepa in zato s svojo lastno dezorientacijo obremenjuje zavestno človekovo socialistično iskanje in akcijo. Z drugimi besedami, taka kritika ni gonilna sila družbenega razvoja, marveč njegova cokla. Zato je razumljivo, da je morala priti v konflikt prav z najnaprednejšo prakso naše družbe. To tembolj, ker marsikdaj prav ta kritika povsem nekritično in na široko odpira vrata tudi kritiki, ki zavestno gradi na restavraciji teh ali onih elementov stare družbe ali na konserviranju teh ali onih preživelih prehodnih oblik družbenih odnosov.

Nekateri avtorji naše družbene kritike vztrajno ponavljajo, da je bistvo tega spora v tem, da se »uradna politika« skuša vmešavati v znanost, v kritiko, v filozofijo. Res je ravno nasprotno, namreč: ne »uradna«, marveč neka druga politika se je že »vmešala« v del naše družbene kritike, »znanosti« in filozofije in jih skuša spremeniti v svoje orožje. In prav tu je izvir konflikta.

Res je sicer, da je včasih ta kritika tudi oblika odpora proti kritiki sploh, se pravi nekritična ali celo konservativna obramba obstoječega, ali pa celo oblika direktnega preprečevanja kritike. Tudi te tendence v naši družbi zahtevajo — prav tako kot destruktivna kritika — vztrajen odpor. Vendar ne gre samo za to in niti ne v prvi vrsti za to.

Kot družbeni pojav je ta kritika kritike predvsem spontana in prirodna reakcija na določene pojave v družbeni kritiki, ki dejansko deformirajo družbeno vlogo te kritike v naših razmerah, ker ji jemljejo obeležje ustvarjalnega družbenega faktorja. Kajti za družbeno kritiko velja to, kar velja za vsako resnično znanost: njena vrednost se pokaže šele po rezultatih v praksi. Zato bomo vrednost znanstvene družbene kritike ocenjevali samo po tem, kako vpliva na človeka v njegovi družbeni praksi, se pravi na njegovo sposobnost, da sam s svojim *ustvarjanjem in odločanjem resnično spreminja* družbo ter njeno humanistično in kulturno raven v smislu nepretrganega napredka družbe in pogojev, v katerih se človek razvija tudi kot osebnost.

Kritika kritike potemtakem nikakor ni samo odpor obstoječega proti kritiki sploh — čeprav so elementi takega odpora tu vsekakor navzoči — marveč predvsem izraz nujnega preverjanja kritike v

praksi. Temu preverjanju v praksi se nobena kritika prav tako ne more izogniti, kakor se praksa ne more izogniti kritiki.

Najvažnejši razlog, zaradi katerega se pojavlja kritika kritike, je torej vprašanje o tem, kaj določena kritika objektivno pomeni v našem današnjem družbenem dogajanju, kakšno akcijsko mesto zavzema v spopadu družbenih sil doma in v svetu, kam usmerja našo družbo in njeno akcijo. Kajti kritika ni samo orodje vzgoje, kritika je tudi akcija, rušenje, ustvarjanje, skratka, prevzemanje družbene odgovornosti.

Marsikdaj se pri nas preveč govori o tem, kakšna *naj bo* kritika, namesto da bi več govorili o tem, kakšna *je* kritika, kaj hoče, oziroma kam vodi.

To omogoča nekaterim ljudem, da pripisujejo dejstvu, da se pojavlja kritika kritike, povsem drugačen pomen, kakor ga to dejstvo v resnici ima. Kritiko kritike želijo prikazati kot namero predpisovati, kakšna naj bo kritika, razsojati, odrediti oblike in jezik kritike in podobno. Seveda ima tudi vprašanje o načinu, oblikah in jeziku družbene kritike v razmerah socializma in družbenega samoupravljanja zelo važno mesto v obravnavanju vprašanja o družbeni vlogi kritike, vendar pa to ni niti prvo niti najbolj bistveno vprašanje. Samo zaradi teh vprašanj prav gotovo ne bi nastal konflikt, do katerega danes prihaja.

Izvir tega konflikta je, kakor sem dejal, predvsem v značaju dela naše družbene kritike. A ker je vsaka družbena kritika v večji ali manjši meri tudi politična akcija, mora naleteti na ustrezno reakcijo. Način, jezik in oblike so samo izraz in simptom notranje vsebine in akcijskega cilja določene kritike, subjektivni odnos nosilca določene kritike do nosilcev prakse, teorije ali kritike, proti katerim je usmerjena ta kritika. Kritiziraš lahko s sovraštvom, kar narekuje določen način in jezik, kritiziraš pa lahko tudi s skrbjo za uspeh akcije, kar spet pogojuje drugačen način in jezik.

Pod videzom diskusije o tem, kakšna naj bo naša družbena kritika, se dejansko razvija borba mnenj in celo politična in idejna borba o nadaljnjih poteh našega socialističnega razvoja. Ne gre potemtakem za odnos — kritika nasploh nasproti praksi nasploh — marveč za spopad tendenc znotraj družbene kritike same, tendenc, ki so izraz različnih idejnih, družbeno-ekonomskih in političnih izhodišč kritike oziroma izraz različnih družbenih interesov.

Pomen tega konflikta je predvsem v tem, da lahko bistveno prispeva k razčiščevanju dezorientacije, ki sta jo v precejšnji meri vnesla v naše idejno življenje in znanstveno ustvarjanje na področju

družbene problematike dogmatizem in jalov liberalistični eklekticizem. Tu se pričenjajo dileme in problemi naše sodobne družbene kritike, kajti tudi kritika sama deluje pod vplivom in pritiskom istih družbenih faktorjev in interesov kakor nosilci prakse in družbenih funkcij. Tudi kritika je podvržena istim deformacijam.

In tako se danes na primer srečujemo z dvema kritikama, ki sta si na prvi pogled diametralno nasprotni, se pa v praksi povezujeta, in to ne slučajno.

Po eni strani se v družbeni kritiki srečujemo z idejnimi ostanki dogmatizma stalinističnega tipa, ki se izražajo bolj nezavedno kot zavestno. Dejansko gre tu za tendence etatistično-tehnokratskega tipa, za katerimi se seveda skrivajo tudi najrazličnejši stvarni interesi, od državno-kapitalističnih konceptov družbenih odnosov do nacionalističnega egoizma in njegovih hegemonističnih ambicij.

Smisel te kritike je v resnici vračanje k sistemu reprezentativne države, ki bi bil najbližje političnemu sistemu stalinskega tipa, ne glede na to, ali se avtorji take kritike tega zavedajo ali ne.

Po drugi strani pa se pojavlja kritika s pozicij formalnega liberalizma. Ta kritika se — včasih bolj, včasih manj odkrito in dosledno — upira sistemu družbenega samoupravljanja kot izhodišču strukture celotnega demokratičnega političnega sistema socialistične družbe. Pogosto poudarja, da je inteligenca »kritična vest družbe«, se pravi, kreator »višjih družbenih smotrov«. Obenem pa bi rada kar najhitreje spojila tega novega nosilca »višjih ciljev« — v čemer hoče zamenjati delavski razred — s silo državne oblasti.

Seveda je to le zunanji videz stvari, zakaj v resnici tu ne gre za vlogo intelligence, marveč za obrambo birokratizma in za boj proti družbenemu samoupravljanju. Ni težko za vsem tem spoznati drugo varianto tehnokratsko-birokratskih tendenc, vendar s to razliko, da žele etatistično-birokratski mehanizem dopolniti z monopolom ozkih političnih klik v konkurenci za oblast, za iste birokratske pozicije, ki jih tako glasno napadajo.

V to kategorijo sodi tudi tista kritika birokratizma, ki poskuša najprej »personificirati« birokrate, da bi se nato spremenila v politikantski boj proti ljudem in tako vsilila družbi konkurenco med politikantskimi klikami kot nekakšen ideal demokratičnega sistema. Včasih je ta kritika celo direktno antisocialistična in poskuša diskreditirati celoten naš politični sistem, zlasti pa vlogo Zveze komunistov, češ da je prav v tej vlogi izvir birokratizma. A namesto vsega tega v resnici ponuja klasični buržoazni sistem reprezentativne demo-

kracije, ki naj bi bil nasprotje birokratizma, dejansko pa je samo njegovo potrdilo v novi obliki.

Z drugimi besedami, nosilci te kritike se na videz zavzemajo za to, da se prevlada odtujitev človeka, v resnici pa — zavestno ali nezavedno — udarjajo prav po činiteljih, ki so edini možni nosilci dezalienacije, in odpirajo pot razvoju našega političnega sistema v taki smeri, ki lahko pomeni samo konserviranje in poglobitev te alienacije.

Jasno je, da kritike te vrste dezorientirajo progresivno socialistično akcijo. Kritika take kritike je zato pozitiven pojav v našem družbenem življenju, saj pomaga idejno razčiščevati pot demokratične in humanistične akcije in odkrivati adekvatna sredstva v tej akciji. Če socialistične sile ne bi bile sposobne razviti ustvarjalne kritike, ki ustreza današnjim problemom, ki zna seči globlje v objektivne zakonitosti zgodnjih faz socialističnega razvoja (ali kakor po navadi pravimo: prehodne dobe) in odpreti nove perspektive, se bo socialistična družba znašla pred jalovo kritiko, aktualne probleme pa bo reševala empirično, stihijsko, pragmatistično.

2. Kritika birokratizma

Kritika birokratizma po pravici zavzema centralno mesto v naši družbeni kritiki. Toda nekateri naši subjektivistično-idealistični kritiki ravnaajo pri tem tako, kakor da znova odkrivajo Ameriko. V resnici namreč ravno v tej novi kritiki ni nič bistveno novega. Nasprotno — taka kritika zelo pogosto pomeni korak nazaj, v subjektivizem in vulgarno poenostavljanje. Pri tem vsakdo vidi birokratizem v tistem, kar mu je pač v napoto. Najbolj jasne so tiste kritike, ki birokratizem kratko malo identificirajo z Zvezo komunistov, zakaj s tem jasno povedo, da jim ne gre za družbeno kritiko, marveč da hočejo vsiliti naši družbi tok političnega razvoja, ki je ne le nasproten družbenemu samoupravljanju, temveč tudi socializmu sploh.

Toda prav jugoslovanski komunisti so že kmalu po revoluciji — ne samo kot posamezniki, ampak tudi kot gibanje v celoti — izpostavili birokratizem tako vsestranski in radikalni kritiki, da so kasnejše razprave dodale tej kritiki bore malo resnično novega. In ne samo to, tudi jugoslovanski komunisti tedaj niso odkrili Amerike, kajti bistveni elementi kritike birokratizma so bili formulirani že zdavnaj pred njimi. In če je v nečem zasluga jugoslovanskih komunistov pri reševanju tega centralnega vprašanja socializma in če so dali

kak originalen prispevek k temu, to ni predvsem v sami kritiki birokratizma, pač pa v odkrivanju poti in sredstev za premagovanje birokratizma.

In prav tu se v resnici začenja aktualni problem birokratizma. V današnjih pogojih, ko se že lahko opiramo na izdelane kritične analize pojava, ki mu pravimo birokratizem, ustvarjalna kritika tega pojava ne prežvekuje tjavdan večno resnico, da je birokratizem družbena nadloga, marveč se ukvarja z družbeno akcijo premagovanja birokratizma, se pravi s problemom *nosilcev, sredstev in poti*, ki vodijo k temu cilju.

Posebno veliko škodo resnični kritiki in premagovanju birokratizma pa dela tisti del družbene kritike, ki vidi v birokratizmu bolj ali manj subjektivno karakteristiko ljudi ali pa funkcij samih po sebi. V skladu s takimi subjektivističnimi teorijami začenjajo potem eni nekak lov na čarovnice proti nosilcem birokratskih »lastnosti«, drugi pa poskušajo »personificirati« birokratizem in kratko malo razglašajo vse nosilce kakršnihkoli družbenih ali političnih funkcij za birokrate.

Prva in druga kritika vodita socialistično akcijo v boju proti birokratizmu enako v zagato, na krivo pot, kjer ta akcija ne more dati nobenih rezultatov.

Kakor kapitalizem ni nastal zaradi lastnosti ljudi, tako tudi birokratizem ni posledica lastnosti ljudi. Marx ni kritiziral kapitalizma s stališča, češ da so kapitalisti nehumani in nemoralni ljudje in da je kapitalizem sam po sebi greh zgodovine. Zgodovinske nujnosti, da se kapitalizem ukine, torej ni gledal skozi prizmo kritike osebnih lastnosti, marveč na osnovi objektivnih zakonitosti družbenega življenja. Prav tako je nemogoče birokratizem zreducirati na vprašanje o lastnostih ljudi, čeprav obstoji tudi birokratičnost kot osebna lastnost, ki se v jeziku vsakdanje prakse imenuje birokratizem. Vendar to ni bistvena tema družbene kritike birokratizma.

Še prav posebno brezupna je druga kritika. Nihče, kdor je pameten, si seveda ne more zamisliti ne pevskega društva, ne nogometnega kluba, a zlasti ne delovne organizacije ali celo družbene skupnosti brez mnogoštevilnih funkcij, ki so nujno povezane z organiziranim delom in družbenim življenjem. Vsakdo ve, da teh funkcij ni mogoče ukiniti. Še več, ves tok družbenega razvoja potrjuje, da je v materialni produkciji delež fizičnega in nizko kvalificiranega dela relativno čedalje manjši, čedalje bolj pa raste delež kvalificiranega dela in s tem tudi mnogoštevilnih »funkcij«. Razvoj družbe potemtakem ne poteka tako, da bi se zmanjševal »aparatus« delovnega procesa, ampak se bo ta relativno povečal vse dotlej, da bo v visoko avtomatizirani proizvodnji

ostal pravzaprav samo »aparatus«, vendar ta ne bo več upravljal z ljudmi — in to je odločujoča kvalitativna razlika v vlogi »funkcije« — marveč s stvarmi. Potemtakem je ves ta hrup proti birokratizmu nesmisel, brž ko se reducira na obsojanje funkcij in funkcionarjev.

In res, zadnje čase so se v orkestru naše subjektivistične kritike zaslišali tudi glasovi, ki odražajo to normalno človekovo logiko. Toda sklepi, ki jih posamezniki delajo na tej podlagi, so včasih zelo presemetljivi. A reducirati se dajo na tole: boj proti birokratizmu je nesmisel ali politični bluf; dejansko je družbi potrebna borba za kvalitetnejši, sposobnejši in uspešnejši birokratizem.

Tak sklep lahko pomeni dvoje: ali kapitulacijo pred družbenim pojavom, ki mu pravimo birokratizem, ali pa argument za tezo o neizbežni borbi političnih klik za oblast, ki naj bi prinesla kvalitetnejšo birokracijo. Menim, da se pri nas srečujemo tako s prvo kot z drugo tendenco. A taki sklepi so logični, nujni, brž ko je sama izhodiščna kritika birokratizma subjektivistična, neresnična. Ker je sama nesposobna odkriti pot, sredstva in faktorje za dejansko zgodovinsko premagovanje tega družbenega pojava, taka kritika dejansko zadržuje razvoj prav tistih družbenih činiteljev, od katerih je navsezadnje odvisen proces družbenega premagovanja birokratizma, hkrati pa lahko postane orodje v rokah vsakogar, ki mu je dezorientacija v političnem interesu. Ker birokratizem ni nekaka slučajna miselna zablada ali izraz subjektivne težnje po oblasti ali moralna pomanjkljivost ali lastnost funkcije in tako dalje, marveč določen aspekt *družbeno-ekonomskih odnosov* med ljudmi, je očitno, da bi moral biti predvsem ta aspekt predmet resnično znanstvene družbene kritike in šele potem vse druge posledice in manifestacije tega pojava, z birokratičnostjo kot osebno lastnostjo vred.

Funkcija je instrument birokratizma, ne pa njegov pravi izvir. In prav gotovo je potreben družbeni napor, da se te funkcije opravljajo čimbolj kvalificirano in čimbolj racionalno ter uspešno, vendar se s tem še prav nič ne spremeni na birokratizmu kot aspektu družbenih odnosov.

Čeprav kapitalizem in birokratizem nista isti kategoriji — kajti birokratizem je ostanek starega v novih, socialističnih odnosih, ne pa nova oblika družbenega antagonizma — ju bom za primero vendarle vzporedil.

Denar sam po sebi ni izvir kapitalističnih odnosov, ampak družbeni instrument v takih odnosih. In prav zaradi takih odnosov postaja denar kapital in kot tak instrument realiziranja kapitalističnih odnosov.

Tudi funkcija sama po sebi ni izvir birokratizma, ampak je nujno potreben instrument družbenega življenja in kot taka tudi izvrševalka obstoječih družbenih odnosov. Menažerska funkcija — bodisi v gospodarstvu ali v državno političnem sistemu, se pravi vključno s parlamentom — je izvrševalka kapitalističnih odnosov in je — načelno — podrejena vodilni družbeni vlogi kapitalističnega interesa. A direktorska in podobna funkcija pri nas — v gospodarstvu in v političnem sistemu — je izvrševalka družbenih odnosov in je — načelno — podrejena interesu človeka v družbenem delu.

Toda tu nastajajo protislovja, ki izhajajo iz sedanje družbene strukture in značaja odnosov v družbenem delu in razdelitvi, ki sta zopet pogojena predvsem z razvojno stopnjo proizvodjalnih sil. Predvsem ti, a seveda tudi subjektivni faktorji, vplivajo na konkreten razvoj socialističnih družbenih odnosov — tako na oblike kot na tempo — in s tem določajo tudi družbeno vlogo »funkcije« v danih razmerah.

Funkcija je lahko instrument združenih in enakopravnih proizvajalcev, kot njihova skupna organizacija in orodje za racionalno upravljanje s stvarmi, s procesom dela in ustvarjanja. Lahko pa je tudi orodje »zunanje« sile, zunaj neposrednega procesa družbenega dela, to je sile, ki ureja odnose med ljudmi, ki je instrument upravljanja z ljudmi, kot je na primer država.

Cilj socializma je namreč, prvič, da naj vse funkcije družbenega upravljanja postopno postanejo *službe* skupnosti združenih »proizvajalcev«, družbenega samoupravljanja, *sluga ljudi*, njihovi nosilci pa samo temu samoupravnemu človeku in njegovim demokratičnim organom odgovorni izvrševalci teh funkcij. Toda danes je še vedno nujno tudi ono drugo, se pravi funkcije upravljanja z ljudmi.

Stopnja razvoja proizvodjalnih sil še vedno vsiljuje družbi nujnost določenih oblik ekonomske neenakosti. Kajti doseženi fazi materialnega razvoja družbe ustreza edino delitev produkta družbenega dela po kvantiteti in kvaliteti dela. Tudi nasprotje med umskim in fizičnim delom ni premagano v vseh njegovih manifestacijah. Ekonomske neenakosti so torej odraz neenakosti dela in hkrati tudi stimulans za vse kvalitetnejše in produktivnejše delo ter za razvoj znanosti in tehnike. Vsakdo namreč ve, da človek ne more ukiniti te objektivne nujnosti in takih odnosov samo s svojimi željami, marveč s hitrejšim razvojem proizvodjalnih sil in produktivnosti dela. Konflikti interesov med ljudmi, ki nastajajo v takih odnosih se ne morejo urejati drugače kot v ustrezni državni organizaciji, ta mora biti sicer demokratična, toda najsí je to v še tako visoki meri, je vendarle instrument prisiljevanja.

Velika iluzija je mnenje, da se konflikti interesov, ki izhajajo iz ekonomske neenakosti, dajo rešiti z »uravnilovko«, recimo, na kitajski način, ali pa s »hitrejšim izenačevanjem«, kakor priporočajo nekateri subjektivistični kritiki naše družbe. Ekonomska neenakost je objektivno in od človeka neodvisno dejstvo, v značaju človekovega dela. Prisilno izenačevanje v delitvi ne more izenačiti dela v proizvodnji. Vsako pretirano prisilno izenačevanje spodbuja zato tendenco, da se kvalitetnejše in intenzivnejše delo spušča na raven najnižje delovne kvalitete, obenem pa ustvarja tudi mnogo težje politične napetosti, kakor delitev po delu in s tem tudi pogoje za politični absolutizem. »Uravnilovka« potemtakem ne zmanjšuje potrebe po državni sili, marveč jo povečuje.

In dalje, sam delovni proces zahteva določeno organizacijo dela, v kateri je potrebna disciplina in pa ustrezna avtoriteta organov, ki vodijo proces dela. Razbiti to disciplino in avtoriteto vodilnih organov v procesu dela bi pomenilo hkrati onemogočiti delo samo, onesposobiti človeka, da proizvaja, onesposobiti družbo, da obstoji in se razvija. Toda v pogojih konflikta interesov, o katerih sem govoril, se tudi ta organizacija vsaj deloma še vedno mora naslanjati na mehanizem državne sile.

In končno ni treba še posebej dokazovati, da v naši družbi še vedno obstoje tudi določeni politični konflikti, ki so ostanek njene stare razredne strukture. Tudi ti konflikti — zlasti ker se prepletajo s tistimi, ki nastajajo na tleh nove družbene strukture — seveda nekako vplivajo na vlogo in značaj države v naši stvarnosti.

Skratka, v takih pogojih so družbi še vedno neogibno potrebne določene funkcije upravljanja z ljudmi in sredstva prisiljevanja zaradi skupnih interesov ljudi, to se pravi država. Napredek socialističnih odnosov zahteva, da se območje delovanja države postopoma vse bolj zožuje, toda jasno je, da država tudi ustrezno vpliva na značaj družbenih odnosov, dokler je — v katerikoli meri — nujen element obstanka družbe.

Pri današnji strukturi naše družbe je torej nova socialistična država še vedno nujna in zelo pomembna. In prav ta njena nujnost je obenem tudi izvir določenih ideoloških tendenc, tako tehnokratsko-centralističnih kakor reprezentativno demokratskih. Dejanski napredek sistema socialistične demokracije je potemtakem odvisen predvsem od sposobnosti najnaprednejših sil socialistične družbe, da premagajo prve in druge tendence in se bore hkrati za vse svobodnejšo demokratično atmosfero v pogojih samoupravljanja in demokratične odgovornosti vsakogar za obstanek in napredek samoupravljanja kot celotnega sistema socialistične demokracije.

Socialistična država reprezentira delavski razred in ščiti »višji skupni interes« združenih proizvajalcev in ustvarjalcev v procesu druž-

benega dela. Toda reprezentant ni isto, kar je delavski razred, in ima v določenih okvirih svojo samostojno logiko razvoja, ki jo določa značaj »upravljanja z ljudmi«. Meje te relativne »samostojnosti« države kot reprezentanta so: razpad družbenih odnosov, ki naj jih ta država ščiti, in politični odpor delavskega razreda. Kolikor bolj so družbene funkcije instrument te relativne »samostojnosti« reprezentanta nasproti združenim ljudem v delu in ustvarjanju, toliko bolj se izmikajo vlogi *sluge* združenih svobodnih in samoupravnih proizvajalcev in ustvarjalcev in se spreminjajo v instrument *vladanja* nad njimi v imenu »višjega družbenega interesa«. Seveda s tem »višjim interesom« ne razpolagajo samo centralni državni organi, marveč vse funkcije družbenega upravljanja — vse do občin in upravnih odborov ter direktorjev v podjetjih.

»Višji družbeni interes« je lahko resničen, tak, da je od njega res odvisen obstanek in napredek socialistične družbe ali nacionalne skupnosti ali delovne organizacije, in ga zato tudi samoupravni delovni človek ne občuti kot nasilje. Lahko pa je tudi neresničen, izraz etatiističnih dogem, jalovega subjektivizma, tehnokratskih konstrukcij, dominacije določenega parcialnega interesa, nacionalno-hegemonističnih ambicij, egoističnega partikularizma, težnje za privilegiji in parazitizmom, se pravi za življenjem na račun tujega dela itd.

In prav tu je razpotje, kjer se oblastniško ali kakršnokoli avtoritativno odločanje in prisiljevanje, ki služi organizaciji odnosov med ljudmi in njihovega dela, v interesu najracionalnejšega skupnega upravljanja s stvarmi sprevrača v nasilno upravljanje z ljudmi v interesu smotrov, ki so subjektivno določani — zunaj samega družbenega dela in skupnosti proizvajalcev. Prav ta pojav je izvir birokratizma oziroma, pravilneje rečeno, nosi ime birokratizma.

Podobno je tudi z organizacijo neposrednega procesa družbenega dela. Socialistična družba teži k temu, da bi bile funkcije organizacije delovnega procesa res »sluga« združenih proizvajalcev ali delovnega kolektiva v njihovem racionalnem gospodarjenju in upravljanju s stvarmi. Toda konflikti interesov, nerazvitost našega samoupravnega organizacijskega mehanizma in dejstvo, da je delavski razred v Jugoslaviji še relativno mlad in da je njegova zavest še močno obremenjena z mentaliteto malega kmečkega lastnika, povzročajo, da upravne funkcije v gospodarskih organizacijah marsikdaj dobivajo — bodisi v imenu dejanskih ali navideznih interesov organizacije dela — veliko samostojnost in tudi tako v večji ali manjši meri prevzemajo funkcijo »reprezentanta« delovnega kolektiva. V takih pogojih se toliko lažje in pogosteje dogaja, da začneta moč in samostojnost »reprezentanta« prevajati take vplive, kot so: tehnokratski subjektivizem, določene skupine inte-

resov, težnje za cehovskimi privilegiji, zatiranje kritike, degradacija samoupravljanja itd. Tudi ti družbeni pojavi ustvarjajo specifične odnose med ljudmi, ki jim pravimo birokratizem.

A ker se tako državna oblast kakor tudi organizacija dela, ki zahteva notranjo disciplino in učinkovitost njenih funkcij, uresničujeta v določeni družbeni strukturi, v določenih družbeno-ekonomskih odnosih, protislovjih in konfliktnih interesov, zato je tako oblastniške kakor organizacijske funkcije nemogoče ločiti od vplivov, ki jih izvajajo vsi ti družbeni činitelji.

Birokratizem je potemtakem zakonit produkt družbenih odnosov vse dotlej, dokler socialistična družba ne bo sposobna ustvariti pogoje, v katerih družbene funkcije in njihovi nosilci ne bodo »reprezentantiz«
družbe ali delovnega človeka, ampak njegov sluga.

V zvezi s tem na primer prav pretresljivo kratkovidno delujejo nosilci tistih teorij, po katerih družbeno samoupravljanje nima bodočnosti, češ da z avtomatizacijo proizvodnje odpadejo delavci in s tem baje tudi samoupravljanje. Dejansko pa bo družbeno samoupravljanje prav tedaj najbolj kompletno in »dovršeno«, kajti prav s tem bo nastala situacija, v kateri bo celotni proces materialne proizvodnje samo služba človeku, funkcija upravljanja s stvarmi. In prav zato, ker materialna proizvodnja danes to še ni, nastajajo protislovja in konflikti med že razvitimi samoupravnimi funkcijami upravljanja s stvarmi in še vedno neizogibnimi oblastniškimi funkcijami upravljanja z ljudmi.

Boj proti birokratizmu ima potemtakem pred seboj realne smotre, toda samo tedaj, če s tem razumemo zavesten napor socialističnih sil ustvarjati materialne in moralno-politične pogoje za postopno odmiranje samostojnih funkcij, ki »reprezentirajo«
družbo ali delovnega človeka v političnem sistemu zunaj samega procesa materialne proizvodnje in demokratičnega ter humanističnega samoupravljanja.

In ker je socialistična družba še mlada družba, je izredno mnogo odvisno od njene subjektivne sposobnosti, da odkrije prava pota in prava sredstva. Grešiti tu je veliko bolj usodno, kakor grešiti na primer v sferi materialne graditve ali v vsakodnevnih družbenih dejavnostih ali v boju mnenj itd.

Velika napaka glede na izbiro in razvoj družbenih predpostavk za razvoj socializma pomeni dejansko ustvarjati izhodiščne točke za deformacijo dolgoročnih procesov družbenega razvoja oziroma socialističnih odnosov med ljudmi. Razumeti na primer družbeno vlogo gospodarskega plana na en način pomeni sprejeti logiko velikodržavnega tehnokratskega centralizma; razumeti jo na drug način, pa pomeni odpreti pot razvoju demokratičnih odnosov med ljudmi tudi na področju ekonom-

skih odnosov. Etatiistični sistem razširjene reprodukcije pozna eno logiko družbeno-ekonomskega in političnega razvoja, samoupravljanje delovnih ljudi na področju razširjene reprodukcije pa povsem drugo itd. Boj mnenj na tem področju človeškega ustvarjanja je zato dosti pomembnejši in dolgoročnejši, kakor je boj mnenj na področju neposrednega upravljanja s stvarmi, če ju gledamo s stališča odnosov med ljudmi.

Tu je hkrati tudi težišče družbene vloge Zveze komunistov. Zveza komunistov seveda tudi na tem področju ni monopolni nosilec resnice in monopolni družbeni razsodnik. Zakaj tudi razjasnjevanje takih problemov mora odsevat celotno družbeno ustvarjanje. Ker pa komunisti niso doktrinarji niti dogmatiki niti sekta, marveč gibanje, ki teži, da bi najneposredneje odražalo interese delavskega razreda in vseh delovnih ljudi, je to gibanje v danih pogojih — to pa so pogoji *prehoda revolucionarne oblasti delavskega razreda v enoten sistem socialističnega družbanega samoupravljanja* — hkrati tudi nujen faktor, ki naj usklajuje rezultate najnaprednejše ljudske misli z zgodovinsko vlogo in interesi delavskega razreda, z interesi, ki so družbeno-zgodovinski nosilec procesa premagovanja razredne družbe. V tem je tudi izvir njegove idejne in politične avantgardne vloge v boju za politični napredek. In vse dotlej, dokler bo Zveza komunistov najneposrednejši sestavni del realizacije družbeno-ekonomskega interesa delavskega razreda, bo objektivno sposobna opravljati tako avantgardno vlogo.

Iz tega pa tudi sledi, da specifična revolucionarna vloga Zveze komunistov, kakor se danes uresničuje v naši družbi, ni ne izvir in ne opora birokratizma. Posamezni komunisti so seveda kakor vsi drugi ljudje pod enakim pritiskom določenih družbenih tendenc in zato prav tako kot vsi drugi lahko podlegajo ideologiji birokratizma. Zato seveda tudi Zveza komunistov ni zavarovana pred rjo birokratizma. Toda prav Zveza komunistov kot gibanje je pri vsem tem danes tista sila, ki se najzavestneje in najdosledneje bori, da se uveljavi družbeno samoupravljanje kot vodilna družbeno-zgodovinska smer in odločujoč instrument za premagovanje birokratizma.

In tudi niso nosilci birokratizma vsi tisti številni funkcionarji, ki se vztrajno bore, da se utrdijo demokratična načela socialističnega samoupravljanja in okrepi tisti sistem družbeno-ekonomskih odnosov, v katerem se odpira realna perspektiva postopnega premagovanja odnosov, ki porajajo birokratizem.

Nasprotno pa so izvir in opora birokratizma — poleg objektivnih družbenih zakonitosti, o katerih sem prej govoril — vsi tisti konservativni faktorji naše družbene zavesti, ki tako ali drugače zadržujejo proces

premagovanja teh odnosov oziroma, ki dezorientirajo socialistično družbeno akcijo glede sredstev in poti te akcije.

Sem pa sodi tudi del naše družbene kritike, o kateri sem prej govoril. In zato marsikateri avtor verbalistično-moralističnega ali liberalističnega »obračunavanja z birokratizmom«, ki pa je slep za objektivne zakonitosti družbenega življenja, ni nič manj, a včasih lahko celo še mnogo bolj učinkovit nosilec in opora birokratizma kakor pa »birokratičen«¹ državni, partijski ali gospodarski funkcionar.

Resnična in kvalificirana kritika birokratizma danes potemtakem ne more biti zgolj verbalistično obsojanje manifestacij birokratizma, marveč bo predvsem kritika odnosov, pogojev in sredstev, ki konservirajo in reproducirajo birokratske odnose ali ki ne ustrezajo premagovanju tega pojava; skratka, kritika, ki bo pomagala odkrivati adekvatne poti in sredstva za nadaljnji napredek socialističnih demokratičnih in humanih odnosov med ljudmi.

Toda pri vsem tem gre konec koncev pravzaprav za odgovor na vprašanje, ki smo ga v začetku postavili: ali bodo družbene funkcije »sluge«² združenih proizvajalcev v organiziranem procesu dela, zasnovanem na samoupravljanju teh združenih proizvajalcev, ali pa so te funkcije plačani »menažerji«³ monopolistične državne sile, pri čemer je vseeno, kako je ta država organizirana: ali kot politični absolutizem ali pa kot sistem večstrankarske reprezentativne demokracije. Zakaj večstrankarski reprezentativni sistem je samo omejena delitev reprezentiranja družbenih funkcij in zato prav tako pomeni negacijo samoupravljanja.

3. Dva smisla teorije o kritiki vsega obstoječega

Zelo pogosto se v naših diskusijah o družbeni kritiki govori o nujnosti neizprosne kritike vsega obstoječega, o čemer je pisal tudi Marx.

Na to, kaj ta teza pomeni pri Marxu, se bom še vrnil. Za sedaj se zadržimo ob interpretaciji teze, kot jo dajejo naši avtorji.

Tezo o kritiki vsega obstoječega — v naših razmerah — lahko razumemo kot neprestano kritično analizo doseženega z namenom, da se postavijo novi smotri, kot neprestan kritičen odnos do vsega, kar se postavlja po robu napredku, do vsega konservativnega v družbi; kot težnjo za neprestanim odpiranjem novih perspektiv. V vseh teh primerih gre za zavestno socialistično, demokratično in humanistično akcijo. V tem smislu velja ta teza danes enako, kot je veljala v Marxovem času; močno je poudarjena tudi v programu ZK J.

Toda ta teza se pri nas tolmači včasih povsem drugače. Kritika se tu pojavlja kot dialektična antiteza praksi, vsemu obstoječemu. Izgublja se vprašanje o značaju, izhodišču in smotru kritike. Avtorji take interpretacije te teze odklanjajo tudi razlikovanje med destruktivno in konstruktivno, socialistično in nesocialistično kritiko, med metodami kritike itd. Ostaja samo kritika vsega obstoječega nasploh in svoboda kritike nasploh. Še več, na tej tezi je nastala tudi teorija, po kateri je vodilni družbeni konflikt konflikt med kritiki (filozofi) in politiki (nosilec politične prakse). Kritika tu izgublja vsak ustvarjalni odnos do prakse. V tej varianti kritizira obstoječe tako rekoč zgolj v imenu splošnih načel etike, človečnosti, svobode in podobno. Skratka, kritika tu navidežno postaja neodvisen in nad prakso vzvišen etični in moralni faktor, tako rekoč sama sebi namen, kritiki pa postajajo poseben družbeni celi, zunaj »obstoječega«, ki ni pod vplivom tendenc tega »obstoječega« in ne more biti kritiziran kot »obstoječe«.

Nekateri naši avtorji ponujajo danes te koncepte kot novo dognanje. Naj v zvezi s tem opozorim, da je že pred 120 leti Bruno Bauer v svoji »Allgemeine Literatur-Zeitung«, ki je izhajala v Berlinu, pisal med drugim tudi tole: »Kritik naj se ne udeležuje niti žalosti niti veselja družbe; naj ne pozna niti prijateljstva in ljubezni niti sovraštva in zavisti; kraljuje naj v samotni, kjer bo le včasih odmeval iz njegovih ust smeh olimpijskih bogov nad sprijenostjo sveta.« (Allgemeine Literatur-Zeitung, številka V. in VI., 1844, Marx-Engels, Werke XXVII, opomba 555.)

Kaj je Marx menil o takih idejah in te vrste kritiki, je zelo jasno povedal v svojem pismu Feuerbachu 11. avgusta 1844, ko je zapisal: »Ton Bauerjevega ‚literarnega lista‘ je tedaj ton neprizadetega zaničevanja, ki mu je tem manj težko, ker drugim brezobzirno luča v obraz dogajanja, ki ste jih izsledili Vi in čas sploh. Odkriva le protislovja, in zadovoljen s tem poslom, se umakne z zaničujočim ‚hm‘. Razlaga, da kritika ničesar ne daje; za to je preveč duhovna. Da, izreče kar upanje: ‚ni več daleč čas, ko se bo celotno propadajoče človeštvo zbralo pred kritiko‘ — a *kritika* je on in kompanija: oni bi to maso nato sondirali v različne skupine in jim vsem dodeljevali testimonium paupertatis (ubožnostno spričevalo).«

In dalje: »Značaj tega ‚Literarnega lista‘ je možno reducirati na sledeče: ‚Kritika‘ se spremeni v transcendentno bistvo. Ti Berlinčani se ne smatrajo za ljudi, ki kritizirajo, marveč za *kritike*, ki imajo poleg tega nesrečo, da so ljudje. Zato priznavajo samo eno resnično potrebo, potrebo teoretične kritike. Ljudem, kakor je Proudhon, se zato očita, da jemljejo

svoje izhodišče iz nekake *„praktične potrebe“*. Ta kritika se zato odvija v žalostnem spiritualizmu, ki se dela imenitnega. *Zavest* ali *samozavest* se smatra za edino človeško kvaliteto. Ljubezen na primer se zanika, češ da je v njej ljubljena samo *„predmet“*. Torej dol s predmetom! Ta kritika se smatra potemtakem za edini *aktivni* element zgodovine. Njej nasproti je celotno človeštvo kot masa, kot lena masa, ki ima vrednost samo zaradi nasprotja z duhom. Zato se smatra kot največji zločin, če ima kritik čustva ali strast; mora biti ironičen, ledeno mrzel modrijan.

(Marx-Engels, Werke XXVII stran 427)

In to je obenem tudi slika tistih naših sodobnih kritikov, ki so se znašli v subjektivistično-idealističnih izhodiščih in metodah kritike. Zares, kakor da so naši tovrstni kritiki ideološki potomci »Berlinčanov« iz »Allgemeine Literatur-Zeitung«.

Geslo o nujnosti »kritike vsega obstoječega« izgublja v taki interpretaciji vsak smisel in vsako realno dimenzijo. Kajti če bi bil v tem ves smisel človeške misli in zavestne afirmacije človeka, potem bi bilo konec človekove ustvarjalnosti v družbi. Kritika je lahko namreč samo antiteza določeni tezi, to, k čemur pa človek neprestano teži, je sinteza, gibanje, proces, v katerem jutrišnje nastaja v današnjem, obstoječem. Zato slepa kritika obstoječega lahko ruši v današnjem obstoječem prav tisto, kar ima v sebi klico jutrišnjega. S tem pa taka kritika v resnici postaja kritika jutrišnjega in obramba včerajšnjega.

To pomeni, da tudi najbolj iskrena družbena kritika lahko postane jalova in brez najmanjše vrednosti za družbo, če je slepa, se pravi, če je kritika statično gledanih dejstev zunaj časa in prostora, dejstev zunaj gibanja, zunaj določene njihove medsebojne povezanosti in odvisnosti. Še več, postane lahko tudi izrazito destruktivna akcija, ki jo družba mora premagati prav v interesu svojega obstanka in razvoja.

Če govorimo o nujnosti neizprosne kritike vsega obstoječega, moramo potemtakem istočasno postaviti tudi vprašanje, kakšna je ta kritika, kaj hoče, s katerih pozicij izhaja, kakšno mesto zavzema v objektivnih družbenih procesih in razmerjih, ki določajo smeri družbenih gibanj. Če si ljudje, ki žele zavestno prispevati k razvoju in napredku socialističnih družbenih odnosov, ne bi vprašanja postavljali tako, bi prenehali biti ustvarjalni činitelj v družbenem razvoju in bi se znašli na repu dogodkov, postali bi igrača stihije. In če družbena kritika ne bi bila sposobna ocenjevati dejstev v obstoječem po tem, kaj ta dejstva pomenijo v povezanem razvojnem procesu in gibanju, potem bi to bila slepa, neznanstvena in celo destruktivna kritika.

Vrh tega je ne le zelo nesolidno, marveč tudi zelo nevarno pozabiti, da tudi kritika spada v »obstoječe«. In ne le to, kritika je samo odraz različnih tendenc v obstoječem. Če se socialistična družbena kritika ne bi znala boriti proti tistim tendencam v družbeni kritiki, ki odražajo interese preživelega ali zaostalega v obstoječem, potem bi to pomenilo, da subjektivni nosilci socialističnega napredka še niso zreli za uresničevanje nove faze tega napredka.

Kritika vsega obstoječega potemtakem za ustvarjalno znanstveno aktivnost ne more pomeniti dvoma v vse obstoječe, marveč kritično vključevanje v vse razvojne procese določenega momenta, s tem da posamezne elemente obstoječega ne ocenjuje statično, marveč po njihovi konkretni vlogi v razvojnem procesu. Samo na ta način družbena kritika lahko ugotovi, kaj je v obstoječem treba kritizirati, da bi se s tem zares kritizirala deformacija, zaostalost in zaostajanje, ne pa kliče jutrišnjega dne. Toda dobršen del kritikov, o katerih tu govorim, slepo ali zavestno udarja prav po najnaprednejšem v naši družbi.

Seveda vse to nikakor ne pomeni, da smemo pričakovati ali pa celo zahtevati od kritike, da mora biti imuna za zmote in spontane reakcije, ali da naj graja samo tisto, kar po splošni družbeni sodbi zasluži grajo.

Pravico, da se moti, ima vsakdo in tudi družbena kritika. In ne bomo imeli dobre družbene kritike, če ne bomo tudi njej priznali pravice, da se moti. Če kje, potem je prav na področju družbene kritike potrebno mnogo iskanja in krčenja novih poti. Nemogoče si je potemtakem zamisliti, da bi se tako veliko delo moglo opravljati brez zmot in zablod. Toda če gre za zdravo socialistično iskanje, bo te zmote in zablode v neprestani demokratični in socialistični borbi mnenj lahko premagovati.

Ravno tako ne gre za to, kdo naj bo tisti družbeni faktor, ki bo odločal, katera kritika je »pravilna« in katera »nepravilna«. Nezmotljivega arbitra v tem pogledu ni. Zato se vsak politični monopol kot monopol na družbeno resnico — tudi monopol v obliki platonovske »vlade filozofov«, ki ga nekateri avtorji sedaj pri nas znova propagirajo — lahko zelo hitro sprevrže v reakcionarno nasilje nad družbo. Toda to ne pomeni, da resnice ni. Resnica je v stanju stvari in v objektivni nujnosti, ki jo ustvarja priroda stvari in odnosov. Resnica leži potemtakem v tisti človekovi sodbi, ki dejansko odraža realno stanje stvari in v kolikor ga odraža. Se pravi, objektivno »pravilna« je tista družbena akcija, ki »dejansko« — bodisi zavestno bodisi neodvisno, od človekove zavesti — »vsebuje« to resnico. Toda najbolj merodajno sodbo o tem lahko izreče samo dolgoročna družbena praksa.

Problem, o katerem tu razpravljamo, lahko potemtakem neprestano znova rešuje le samo življenje, praksa, neprestano vzajemno prilagajanje

ljudi ob rastoči demokratični zavesti in pa — subjektivna sposobnost celotnega ustvarjalnega potenciala socialistične družbe. Toda v tem odnosu socialistične družbene sile ne morejo biti nepristranski opazovalec ali neke vrste formalistični branilec pravil za igro. Te sile so stranka v boju, v družbeni akciji, od katere je odvisen obstanek in napredek socializma. Tak položaj socialističnih sil v družbi opredeljuje obenem tudi njihov odnos do določene družbene kritike po tem, kakšne družbene tendence ta kritika predstavlja v tej akciji.

Seveda se v opredeljevanju, kaj je in kaj ni socialistična kritika, ljudje lahko motijo in delajo napake v svojih reakcijah. Še več, v vsakem subjektivnem obravnavanju družbene kritike so mogoče težke deformacije in je nevarnost, da pod izgovorom obrambe socializma pride do pritiska na družbeno kritiko sploh v korist obrambe konservativnega, preživelega, določenih interesov, materialnih privilegijev in podobno. Take zablode in deformacije so torej prav tako mogoče, kakor je mogoča izrazito zgrešena in neresnična kritika tudi izpod peresa avtorja, ki je lahko subjektivno sicer nedvomno socialistično orientiran.

Toda kakor je res, da se subjektivni akterji socialistične družbene akcije lahko motijo in delajo napake v oceni kritike, bi vsekakor bila največja in najusodnejša napaka socialističnih sil, če bi se iz strahu pred takimi napakami odrekle svoji zgodovinski odgovornosti za obstanek in napredek socialističnih odnosov ter sebe in družbo prepustile toku stihijskih konfliktov. Nekateri naši avtorji sicer mislijo, da bi prav tak tok stihijskih konfliktov prinesel pravo demokracijo. Toda to je huda zmota, v katero lahko zabredejo samo tisti ljudje, ki so jim objektivne zakonitosti družbenega življenja — španska vas. Zakaj rezultat takega stihijskega konflikta bi bil v naših razmerah lahko samo reakcionaren. Zato se vsak resničen ustvarjalec na področju družbenega razvoja mora kritično postavljati tako nasproti praksi, ki zaostaja, kakor tudi nasproti kritiki, ki vpliva na prakso v smislu njenega zaostajanja ali deformiranja.

In še nekaj. Povsem jasno je, da bo znanost in z njo znanstvena kritika morala igrati v urejanju družbenih dogajanj vse večjo vlogo. Toda ne znanost kot sredstvo tehnokrata ali v kabinet zaprtega filozofa in tudi ne znanost v rokah profesionalnega politika, ki drži centralne institucije v oblasti in ki prihaja na oblast na osnovi ozke konkurence političnih klik, marveč znanost v rokah človeka v združenem delu in v takem sistemu družbenega samoupravljanja, ki je oboroženo z vsemi potrebnimi sredstvi, službami, organizacijami, vertikalnimi vezmi in centraliziranimi funkcijami, potrebnimi človeku kot družbenemu bitju v njegovem delu in družbenem življenju, v njegovem upravljanju

s stvarmi. Te službe in znanost, na katero se bodo opirale, bodo sluga človeku, ne pa njegov gospodar. Zato je ne samo skrajno neznanstvena, ampak tudi skrajno reakcionarna tista zastarela slika gibal družbenega razvoja, ki deli družbo v elito in množico in ki je sedaj, kljub svoji zastarelosti zopet postala moda v delu naše sodobne filozofije.

A v to ideološko kategorijo vsekakor spada tudi dober del omenjenih interpretacij teze o kritiki vsega obstoječega.

4. Marx in kritika

Po tistem, kar je Marx dejal v že navedenem pismu Feuerbachu, si je sicer težko predstavljati, da se prav kritiki te vrste v svoji teoriji o vlogi družbene kritike sklicujejo na Marxa. In vendar je tako. Še več, v diskusijah o kritiki se prav pogosto sklicujejo nanj, in citirajo ga celo ljudje, ki imajo sicer bore malo zveze z marksizmom. Pri tem pa seveda — kar se s citati zelo pogosto dogaja — pripisujejo Marxovim besedam svoje pojmovanje stvari. To pa je toliko lažje storiti, če se besede iztrgajo iz celotnega Marxovega koncepta ter časa in prostora, v katerem so bile izrečene.

Predvsem ni treba pozabiti, da Marx ni bil samo kritik. In tudi ni največji zgodovinski pomen Marxa in marksizma prav v kritiki kapitalistične družbe in njene ideologije, čeprav je seveda tudi na tem področju Marxov delež velik. Še več, tu se je Marx naslonil na kritiko, ki sta jo že pred njim opravili politična ekonomija in filozofija. Največji Marxov pomen pa je bil v njegovih odkritjih vrste družbenih zakonitosti, ki omogočajo človeku oziroma najnaprednejšim družbenim silam, da lahko zavestneje vplivajo na vse širšem področju družbenega dogajanja in da zato ljudje v družbi lahko postanejo tudi relativno svobodnejši, kadar usmerjajo učinkovanje družbenih zakonitosti.

V takem procesu ustvarjanja je bila družbena kritika za Marxa tisto, kar je vsakemu resničnemu znanstveniku kritična analiza doseženega, z namenom, da odpre nove perspektive za raziskovanje in uporabo znanosti v praksi.

In ne samo to. Dovolj se je samo spomniti, da za Marxovo tezo o kritiki vsega obstoječega stoji celotno Marxovo znanstveno-raziskovalno delo, njegov »Kapital« in cela vrsta epohalnih znanstvenih odkritij, ki niso bila samo kritika, marveč tudi navodilo za akcijo, za delo v družbeni praksi, in ki so že več kot sto let v osnovi celotne družbene akcije delavskega razreda in socialističnih sil.

Družbena kritika za Marxa potemtakem ni bila sama sebi namen, niti neka akcija zunaj »obstoječega« ali nad njim, marveč izhodiščna točka za nove ustvarjalne napore človeka. In ko se je boril za pravice kritike vsega obstoječega, se ni boril s pozicij kritike, ki je sama sebi namen, marveč s pozicij perspektiv in ciljev, ki jih je odkrival in postavljajal s svojimi znanstvenimi stvaritvami. *Kritiziral je potemtakem s pozicij tistega, kar je ustvarjal. A njegova borba za svobodo kritike je bila oblika borbe za realizacijo tistega, kar je ustvarjal.*

Kakšno zvezo imajo potemtakem z Marxovo tezo o kritiki vsega obstoječega tiste interpretacije te teze, katerih avtorji dejansko odrekajo svoji kritiki vsako odgovornost za socialistično perspektivo? Očitno nobene.

Razlika še zlasti postaja jasna ob interpretaciji znanega Marxovega stavka, ki se glasi: »Filozofi so svet le različno razlagali, gre pa za to, da ga *spremenimo*...« Pri nas ga nekateri pisci tolmačijo takole: ni dovolj samo razlagati svet, ampak je treba kritizirati vse obstoječe. Toda iz celotnega Marxovega dela jasno izhaja, da je ta stavek potrebno tolmačiti drugače, namreč, da ni dovolj svet samo kritizirati, ampak je potrebno odkrivati in ustvarjati *sredstva in pota, kako naj se spreminja*.

Marx je to tudi storil. Zato tudi obstoječega ni kritiziral slepo, nasploh, zaradi kritike same, marveč z realistično vizijo znanstvenika o jutrišnjem dnevu in z orientacijo k odkrivanju tistih objektivnih zakonitosti, na katere se človek mora opirati in jih v svoji praktični družbeni dejavnosti upoštevati, da bi lahko zavestno usmerjal in pospeševal napredek. In prav v tem se je Marx razlikoval od vseh drugih filozofov tistega časa, ki so samo tolmačili, oziroma kritizirali svet, niso pa znali ali hoteli povedati, kako in s kakšnimi sredstvi naj se spremeni. In ko se je boril za pravico kritike, da kritizira vse obstoječe, se je v resnici boril za povsem določeno družbeno akcijo v ustvarjanju jutrišnjega dne, toda prav *na osnovi elementov obstoječega*. To je tudi jasno formuliral v naslednjih stavkih:

»Komunizem za nas ni *stanje*, ki ga je treba vzpostaviti, *ideal*, po katerem naj se stvarnost uravnava. Komunizem imenujemo *stvarno gibanje*, ki odpravlja sedanje stanje. Pogoji tega gibanja izvirajo iz zdaj obstoječih predpostavk.«

(Marx-Engels, O historičnem materializmu, izdala Cankarjeva založba v Ljubljani 1956, str. 80.)

Smešno je potemtakem pripisovati Marxu tezo, po kateri bi bilo najvažnejše, kritizirati vse obstoječe, da pa ni važno, s katerih pozicij, kaj in s kakšnim namenom se kritizira. In vendar nekateri naši avtorji delajo prav to.

Taka interpretacija Marxove teze pa seveda ni tako naivna, kakor se zdi na prvi pogled, in pravzaprav ni teza o kritiki zaradi kritike same. To je samo zunanji videz stvari. Dejansko so tudi za to tezo določene koncepcije, vendar ne Marxove in marksistične. Kajti nobena družbena kritika ne more biti samo zanikanje nečesa. Tako ali drugače, zavestno ali nezavestno — postane vselej tudi afirmacija nečesa. In prav to, kaj določena družbena kritika zanika in kaj afirmira, določa njen pravi značaj in konkretno družbeno-zgodovinsko vlogo.

Toda k tej temi se bomo kasneje še vrnili.

5. Družbena vloga kritike

Največji del naše sodobne družbene kritike se ustvarjalno vključuje v napredne razvojne procese naše družbe. Seveda ta kritika v marsikakem pogledu še ni dovolj globoko in smelo prodrla v protislovja socialistične družbe našega časa, vendar se je razvijala kot sestavni del socialistične akcije in je ostala na znanstvenih pozicijah. To pa je bistveno za progresivno vlogo družbene kritike.

Dejstvo, da imamo opraviti tudi s pojavi kritike, ki ima drugačna izhodišča, samo po sebi odpira diskusije o razlikah med konstruktivno in destruktivno kritiko, o vlogi družbene kritike v razmerah socialističnega samoupravljanja, o razlikah med kritiko in kritikastrstvom, o tem, kaj pravzaprav je in kaj ni kritika, kje so meje družbene kritike itd. Stvar subjektivnega pojmovanja je, v kakšni obliki posamezen kritik naše družbene kritike postavlja to temo na dnevni red. Kajti konec koncev se vsa ta vprašanja — bodisi da jih postavlja na dnevni red praktik ali pa znanstveni delavec — reducirajo na eno osnovno vprašanje: kakšna naj bosta smoter in družbena vloga kritike v sedanjih razmerah razvoja naše družbe in v kakšnih oblikah naj se afirmira.

Del naše družbene kritike takoj reagira, da je tako vprašanje samo po sebi narobe postavljeno, češ: ne more se delati razlika v kvaliteti kritike; kritika nima meja in ji ni mogoče predpisovati, v kakšni obliki naj se pojavlja. Kakor je odgovor enostaven, tako je tudi prazen. Kritiko od kritike nedvomno loči predvsem prav tista objektivna substanca, ki loči resnično znanstveno odkritje od nebogljenega in eklektičnega jecljanja ali psevdoznanstvenega šarlatanstva, ki loči resnično umetnost od kiča; ki loči resnično ljudsko plemenitost od farizejskega moraliziranja.

Če bi bila vsaka kritika dobra, potrebna in ustvarjalna, bi bilo vsako slikanje umetnost, vsak izmislek znanost in vsako ustvarjanje kiča — koristno za družbo. Tisti, ki pravijo, da je vsaka kritika dobra in koristna v naši družbeni stvarnosti, potemtakem globoko ponižujejo ustvarjalno družbeno vlogo resnične kritike. Resnično znanstvena družbena kritika se je vselej ločila od demagoškega in politikantskega kritikasterskega pamfleta tako, kakor se razlikuje dobra literatura od pornografskega kiča. Zato bo taka družbena »kritika« vedno naletela na odpor demokratične socialistične družbe in mora naleteti na odpor, prav zato, da bi resnična družbena kritika v polni meri lahko opravljala svojo pomembno in nenadomestljivo družbeno vlogo.

Vrh tega se kritike razlikujejo po svojem dejanskem efektu na družbeno prakso in sposobnost njenih subjektivnih nosilcev.

Tisto, kar mora imeti sleherna znanstvena družbena kritika vselej in predvsem pred očmi, je dejstvo, da družba ni kratkomalo vsota subjektivnih volj njenih članov, marveč materialni odnos, odnos družbenih sil, v katerem je človek v največji meri odvisen od razvojne stopnje proizvodnih sil, se pravi, od rezultatov, ki jih je dosegal v podrejanju prirodnih sil svojim potrebam. V takem odnosu ljudje ne delajo samo tistega, kar žele, marveč tudi in celo predvsem tisto, kar morajo.

Marx je o tej problematiki, med drugim pisal naslednje:

»Carstvo svobode se prične dejansko šele tam, kjer preneha delo, ki je določeno z nujno in zunanji smotri; po naravi stvari je potemtakem onstran področja same materialne proizvodnje. Kakorkoli se mora divjak boriti z naravo, da bi zadovoljil svoje potrebe, da bi obdržal in reproduciral svoje življenje, mora isto storiti tudi civilizirani človek, in sicer v vseh družbenih oblikah in v vseh mogočih proizvodnih načinih. Z njegovim razvojem se razširja to carstvo naravne nujnosti, ker se povečujejo potrebe; vendar se istočasno povečujejo tudi proizvodne sile, ki te potrebe zadovoljujejo. Svoboda na tem področju lahko sestoji samo iz tega, da združeni človek, združeni proizvajalci racionalno uredijo to svoje gibanje materije z naravo, da ga spravijo pod svojo skupno kontrolo, namesto da ono z njimi gospodari kot neka slepa sila; da ga opravljajo z najmanjšo izrabo sile in pod pogoji, ki so najdostojnejši in najadekvatnejši njihovi človeški naravi. Vendar ostaja to vedno carstvo nujnosti. Onstran njega se prične razvoj človeške sile, ki je sama sebi namen. pravo carstvo svobode, ki pa lahko vzcvete samo na carstvu nujnosti kot svoji podlagi.«

(K. Marx, »Kapital«, III, »Kultura«, 1948, str. 710, 711.)

In zato družba tudi ni diskusijski klub, v katerem se ljudje nagovore po mili volji, potem pa prespe stvar in prepuste, naj življenje odloča. Družba je življenje samo. To je boj, ustvarjanje, zavestna akcija, materialni odnos med ljudmi in obenem odločanje in prevzemanje odgovornosti v danih objektivnih in subjektivnih razmerah in možnostih. Pri tem sta ideja in »velika armada ljudskih želja« izraz rastočih potreb človeka in neprestano obnavljana perspektiva in orientacija k akciji, gibanje samo pa je odvisno od sposobnosti subjektivnih sil družbe, da v danih razmerah odkrijejo in sprožijo tiste materialne, družbeno-ekonomske in druge faktorje, ki edini lahko nosijo napredno gibanje. In seveda je odvisno od teh objektivnih razmer samih in predvsem od dejanskega odnosa družbenih sil, ki progresivnim socialističnim silam marsikdaj odrejajo ne samo okvir ter tempo in možnosti za akcijo, temveč tudi sredstva in metode akcije.

In prav zato so za družbeni učinek kritike odločujoči ne besede, ne subjektivna volja, ne dobri nameni in tudi ne ostrina in radikalizem kritike, marveč njeno družbeno-zgodovinsko izhodišče, njen učinek na odnos družbenih sil in njen vpliv na razpored in na moč tistih družbenih faktorjev, od katerih je dejansko odvisen progres socialističnih družbenih odnosov, začeniši od razvoja proizvodjalnih sil in afirmacije družbeno-ekonomskih interesov delavskega razreda pa do subjektivnega ustvarjalnega dejanja človeka. Kajti vsaka družbena kritika — pa naj bo še tako teoretska in zaprta v profesorske kabinete — je obenem tudi politična akcija, družbeno dejanje. S tem tudi vsaka kritika postaja sestavni del določene družbene akcije. Taka družbena akcija pa je lahko nosilec družbenega napredka, je lahko branilec tega ali onega aspekta preživelih družbenih odnosov, ali pa je celo izraz afirmacije antisocialističnih tendenc. Kakor ni enotne družbene prakse, tako potemtakem tudi ni enotne družbene kritike. Nasprotno, kritika se sama vzajemno kritizira, a njen najučinkovitejši kritik so rezultati prakse.

Jasno je potemtakem, da kot zainteresirani in odgovorni socialistični faktor v družbenem dogajanju na kritiko ne moremo gledati kot na neko samostojno abstraktno verbalistično ali diskusijsko dejavnost izven teh objektivnih pogojev borbe za socializem, izven realnega odnosa družbenih sil.

A ko govorim o odnosu družbenih sil, mislim tako na materialne, družbeno-ekonomske faktorje in na mednarodno okolje, v katerem se razvija naša družba, kakor tudi na idejne in politične sile, ki prilhajajo do izraza v takih pogojih. Zato se je nemogoče boriti za napredek socialističnih in demokratičnih odnosov brez istočasne borbe naprednih, avantgardnih družbenih sil proti družbeni kritiki, ki zadržuje ali dezo-

rientira to akcijo, vnaša vanjo elemente slepe destrukcije ali pa jo napada s pozicij birokratskega konservatizma ali celo izrazite antisocialistične ideologije. Še več, da bi se progresivna družbena praksa lahko afirmirala, mora poleg drugega tudi premagati tisto kritiko, ki mu je cokla, prav tako kakor je moral znanstvenik, ko je pripravljajl pogoje za polet v vesoljstvo, premagovati hipoteze, ki so ga spravljale na napačno pot.

6. Kritika in humana odgovornost

Iz vsega sledi, da nikakor ni depasirano postavljati vprašanje, kakšna naj bo družbena vloga kritike v razmerah socialistične družbe, ki je v prehodnih revolucionarnih fazah svojega razvoja in ki s samoupravljanjem odpira perspektive nadaljnjega napredka socializma in demokracije.

In vendar se dobro zavedam, da prehajam na nevaren teren, ko postavljam vprašanje tako. Zakaj, kakor smo videli, ni arbitra, ki bi lahko nezmotljivo vnaprej odločil, preden o tem odloči sama praksa, da je neka kritika kvalitetna in resnična, druga pa ne, da ima prva pravilne dimenzije, druga pa neustrezajoče in podobno. S formalizmom prav tako ni mogoče rešiti problema, kajti za formulami delujejo žive družbene sile, te pa podrejajo formule svojim interesom vselej, kadar se znajdejo na zgodovinskem razpotju.

Toda čeprav je res, da zgolj na podlagi subjektivne ocene in neodvisno od družbene prakse, ki preverja in potrjuje resničnost človekove sodbe, nihče in nobena družbena organizacija ne more biti objektivni razsodnik v vprašanjih resnice, je prav tako res, da ima vsakdo svoj del odgovornosti do drugega človeka, do konkretnih pogojev njegovega življenja, do njegove usode in do družbe, v kateri se ta njegova usoda ustvarja. Pred to humano odgovornostjo ne more nihče pobegniti, niti se skriti pred njo za kakršnokoli fasado formalizma ali za kakršnokoli moderno robinzonado ali teorijo »čistih rok«, pa tudi ne za teorijo o kritiki kot antitezi prakse, ki nima odgovornosti za to prakso.

Kdor ostaja pasiven iz strahu, da se utegne zmotiti, greši bolj kot tisti, ki dela in se moti. Družbena praksa bo pokazala zmote in zablode in tudi naučila vsakogar — zlepa ali zgrda — da popravlja svoje zmote in napake. Toda največja in nepopravljiva bi bila zabloda tiste generacije, ki bi dopustila, da jo v imenu te ali one filistrske iluzije in pod videzom »družbene kritike« opeharijo za bistvene pridobitve revolucije in prehojene poti družbenega napredka.

V družbenem življenju ni prakse zunaj ljudi. Tu družbena zavest lahko preverja resničnost kritike samo v življenju ljudi, z njihovim znanjem o objektivni narodi stvari, z njihovimi izkušnjami o uspehih in porazih in z njihovimi občutki nujnosti, ki so izraz tega znanja in izkušenj. In ker se človek *v tej praksi* mora neprestano odločati, zato se mora na isti način odločati tudi o svojem odnosu do družbene kritike, ki zadeva to prakso.

Če bi Stephenson poslušal kritiko bavarske akademije znanosti, ki je baje dokazovala, da je hitrost nekaj desetlin km na uro smrtno nevarna za človeka, ne bi nikoli zgradil lokomotive. Stephensonov ustvarjalni akt je bil potemtakem ne samo korak naprej v razvoju tehnike, marveč istočasno tudi kritika take kritike, kakršna je bila izražena v stališču bavarske akademije.

Skratka, ne gre za vprašanje, kdo je faktor, ki naj odloča o tem, katera kritika je »pravilna« in katera »ni pravilna«, marveč za vprašanje, kako naj progresivne socialistične sile *v danih pogojih borbe za socialistično prakso* nosijo svojo humano odgovornost, to se pravi, kako naj se postavijo nasproti vplivu konkretne kritike na družbena dogajanja, če hočejo ostati *aktiven in ustvarjalen faktor* v tem dogajanju.

Poleg tega je povsem jasno, da ta humana odgovornost človeka ni in tudi ne more biti individualistična, stihijska, neodvisna. Človek živi v mnogoštevilnih in raznovrstnih skupnostih interesov in v teh skupnostih se formira tudi njegova zavest družbene odgovornosti. A celoten politični sistem naše družbe je podrejen neizogibnosti v njegovem delovanju, da postane vodilni faktor predvsem najprogresivnejši družbeno-ekonomski interes, se pravi interes delavskega razreda, interes človeka v procesu družbenega dela. Vedno smo težili za tem, da naj bo prav ta interes dominantna organizatorska sila v naši družbi in obenem osnova in združevalni faktor pri formiranju zavesti o družbeni odgovornosti socialističnih sil. Na tem osnovnem interesu je grajen tudi celoten mehanizem naše socialistične demokracije ter mehanizem družbenega samoupravljanja. Prav v tem je — navsezadnje — tudi smisel vodilne družbene vloge delavskega razreda in Zveze komunistov.

Vsi ti faktorji in sam tok družbenega dogajanja kakor tudi nadaljnja demokratizacija družbenega življenja in vse bolj kvalificirane socialistične družbene kritike bodo vse bolj oteževali, da bi se neke subjektivistične tendence pritiska na kritiko afirmirale za daljše razdobje. Praksa socialistične družbe bo torej sama kljub možnim antidemokratskim recidivom in omahovanjem v vse večji meri usmerjala aktivnost socialističnih sil na tem področju v demokratičnem smislu in tudi po-

pravljala napake. Konec koncev bodo tudi porazi učili progresivne socialistične faktorje, kje je prava pot in katero je pravo sredstvo.

Človek, ki želi biti aktiven faktor v aktualnem družbenem dogajanju, se torej ne more zapirati v slonokoščene stolpe formalizma in filozofije »čistih rok«, ki je prišla do izraza tudi v nekaterih naših literarnih delih. To je lastnost filistrov in omahljivcev. Treba je prevzeti konkretno družbeno odgovornost. Nič ni bolj etičnega kot smelo prevzeti odgovornost in nič ni bolj nemoralno kot umikati se od odgovornosti za zid formalizma in jalovega verbalističnega tolmačenja pojmov in formul tam, kjer ne gre za formule, marveč za realne odnose in borbo družbenih sil. Filozofija »čistih rok« se tu sprevrže v »mazanje rok« z najbolj reakcionarnimi tendencami v naši družbi.

Seveda velja tisto, kar imenujem »humana odgovornost«, za vse akterje v družbenem dogajanju socialistične družbe, se pravi, tako za nosilce družbene prakse in odgovornih funkcij družbenega upravljanja kakor za nosilce družbene kritike in za nosilce odpora proti tej kritiki.

Kot socialistična družba si prizadevamo do kraja uveljaviti socialistično družbeno samoupravljanje, v katerem naj bi odnosi med ljudmi prenehali biti pod vplivom in pritiskom razmerja moči in interesov, popolnoma pa naj bi se izrazili neodvisni humani aspekti odnosov med ljudmi ter potrebe sodelovanja in družbenega sožitja svobodnih in združenih enakopravnih ustvarjalcev in proizvajalcev.

Danes je vse to še vedno bolj ideja in cilj kot stvarnost. Toda socialistično samoupravljanje je že konkreten korak k temu in njegovi rezultati kažejo, da ta cilj ni več nekaj »onstranskega«, izključno idejnega, marveč praksa, v katero že vstopamo. Očitno je, da mora biti k prav takim odnosom med ljudmi in k takim gibanjem usmerjena tudi medsebojna humana odgovornost ljudi, pa tudi odgovornost družbene kritike. Z drugimi besedami, kakor moramo obsojati, kadar neodgovorno dušijo kritiko faktorji, ki se lahko naslanjajo na silo državne oblasti, tako je treba obsojati kritiko, ki te humane odgovornosti ne pozna, ki izhaja s pozicij političnega sovraštva, klikarske ali osebne tekme za oblast, demagogije, ideoloških in političnih tendenc reakcionarnih družbenih sil, stihijske destruktivnosti ignoranta in podobno.

7. Kritika in praksa

Malo zveze z resnično znanstveno družbeno kritiko imajo tisti naši avtorji, ki ne vidijo medsebojne odvisnosti med kritiko in prakso oziroma ki v tem odnosu vidijo kritiko, ki poučuje na eni, in prakso, ki naj le sprejema nauke te kritike na drugi strani.

In ne le povsem neznanstvene, marveč tudi globoko antidemokratske in celo reakcionarne so tiste teorije nekaterih naših avtorjev, ki poskušajo deliti družbo v tiste, ki kritizirajo, pa niso odgovorni za efekt te kritike v praksi, in v tiste, ki odločajo v praksi, a ne smejo dajati sodbe o kritiki, češ da se njihova kritika avtomatično spreminja v dušitev kritike. Nekateri gredo še dalje pa to teorijo razvijajo do smešnega absurda. Po njihovem se družba deli na inteligenco ali pa kar na filozofe kot kritično zavest in kreatorje idej in na politike kot praktike in nosilce oblasti. Borba med tema dvema faktorjema pa naj bi določala smeri in tempo družbenega napredka, medtem ko so ljudje v samem delovnem procesu »masa«, »primitivna komuna«, skratka čreda, ki naj sledi filozofsko-politični »eliti«.

Če torej visokoletече fraze verbalističnomoralizatorske kritike pogledamo skozi tako prizmo, se seveda pokaže, da ne le niso ločene od politične prakse, marveč so globoko v njej. Vse teorije te vrste se v praksi sprevračajo v ideologijo borbe za privilegije birokratskega, cehovskega ali kastovskega tipa. Vse izkušnje govorijo, da taka kritika ni antiteza prakse, marveč sestavni del določenih tendenc prav v tej praksi.

Dejansko je prav toliko res, da človek kritizira družbo, kolikor je res, da družba kritizira človeka. Kritika spreminja prakso, toda tudi praksa premaguje kritiko. Družba ne more napredovati, ako družbena kritika neprestano ne osvetljuje njene prakse. Toda tudi kritika se ne more razvijati, če socialistične sile niso sposobne neprestano premagovati in izločati tisto kritiko, ki zadržuje razvoj, dezorientira nosilce napredka in vrača stvari na staro. Prav zato je za progresivni tok družbenega dogajanja v določenih razmerah lahko enako nevarno in škodljivo politično stanje, v katerem se kritika duši in se s tem vzpostavljajo osnove za režim političnega absolutizma, kakor tudi odpiranje vrat pritisku destruktivne, antidemokratske ali antisocialistične kritike in sil, ki za to kritiko stojijo.

Z drugimi besedami, pravi družbeno-zgodovinski smisel in pomen določene družbene kritike ni v njeni verbalistično-logični dialektiki, ki se zadržuje v sferah abstraktnega, sholastičnega interpretiranja večnih etičnih načel in teženj, marveč v učinku, ki ga ima na dejanska objektivna družbena gibanja in na dolgoročni odnos sil in družbenih faktorjev, od katerih je to gibanje odvisno. Kajti resnično orodje družbeno-zgodovinskega progressa je samo tista kritika, ki je sposobna dati praksi prava sredstva družbene akcije ali ki je vsaj sposobna orientirati družbo k pravih sredstvom take akcije.

Gre torej za tisto objektivno »resničnostno« vsebino kritike, s katero kritika deluje na spreminjanje dejanskega stanja stvari in odnosa družbenih interesov in sil in ki deluje neodvisno, ne le od kakršnegakoli monopolističnega arbitra v vprašanjih družbene kritike, ampak marsikdaj neodvisno celo tudi od subjektivne volje in zavesti samega kritika. Ta ustvarjalna vsebina kritike in njen resnični znanstveni domet pa se odkriva in preverja in uresničuje šele v praksi, prav tako kakor se druge znanstvene hipoteze preverjajo v praksi in eksperimentu.

In kakor praksa in eksperiment na drugih področjih znanstvenega raziskovanja zametujeta dober del, če že ne večino hipotez, tako in še veliko bolj družbena praksa zametuje in premaguje neresnično, jalovo kritiko oziroma kritiko, ki je idejna in politična cokla družbenega napredka. Praksa, življenje, zgodovina je zato najbolj zanesljiva kritika ne le vladajočih idejnih in političnih dogem in doktrin, temveč tudi njihove kritike.

Z drugimi besedami, družbena kritika je odločilno orožje družbenega napredka samo v povsem določenem smislu, namreč, kadar postane dejansko po svojem družbenem učinku sestavni del ustvarjalne aktivnosti tistih družbenih interesov, faktorjev, odnosov in sredstev, ki so objektivno edino mogoči družbeno-zgodovinski nosilec družbenega napredka.

Da pa bi družba dobila prav tako kritiko, ni dovolj že sama svoboda kritike. Potrebna je predvsem subjektivna sposobnost celotnega ustvarjalnega potenciala socialistične družbe, da v stalnem demokratičnem in ustvarjalnem konfliktu med prakso in kritiko realizira in izbojuje tako kvaliteto kritike.

Od subjektivne sposobnosti zavestnih socialističnih sil je tudi odvisno, ali bo praksa v določenih pogojih progresivno reagirala na določeno družbeno kritiko, ali pa bo prehodno podlegala bodisi antidemokratičnemu konservatizmu, bodisi psevdo-liberalistični frazi ali kakim drugim deformacijam.

Čeprav ima družbena kritika v družbenih gibanjih važno vlogo, pa potemtakem vendarle ni »edino orožje« družbenega napredka, kakor trde nekateri naši avtorji po logiki subjektivistično-idealističnih teorij, marveč je del človekove družbene akcije. Še več, prav ta človekova družbena akcija opredeljuje značaj te kritike, v njej se ta kritika potrjuje in realizira, ali pa doživlja poraz, če se pokaže neresnična ali pa kot izraz idejnega in političnega zaostajanja družbene zavesti. In prav zato tudi ni receptov, kateri bi zagotovili odločilnim socialističnim silam nezmotljivost pri preprečevanju krčev in reševanju konfliktov, ki v teh proti-

slovjih lahko nastajajo. Toda ne more biti dvoma, da predstavljajo v socialistični družbi rastoča vloga znanosti v usmerjanju razvoja družbe, krepitev humane odgovornosti vseh faktorjev, ki vplivajo na tok dogajanja in tudi na nosilce družbene kritike, ter adekvaten demokratičen mehanizem najučinkovitejšo garancijo, da bodo ti procesi potekali čim manj boleče.

(Se nadaljuje)

OB BETONSKIH VERTIKALAH

France Vurnik

NA SIDRU

Ubil te bom, dolžnost,
posekal z mečem
volje, veselja in srca!

Ko v mladih letih
hotel sem na Triglav,
so rekli ne!
V brigado,
ob delu postaneš človek,
samo ob družbenokoristnem delu.

S prsti fantazije
sem hotel splesti si pisalno mizo
in knjižnico;
prosojno streho brez meja
in okna na vseh sto,
ne, milijon strani;
ležišče za počitek
in za sanje.

Z nevzdržnim sidrom
sem zdaj priklenjen
ob betonske vertikale.

BELEŽKE O NAŠI DRUŽBENI KRITIKI

(Nadaljevanje)

Edvard Kardelj

8. *Subjektivno in objektivno v kritiki*

Značilne črte za subjektivistično-idealistično lotevanje vprašanja o vlogi družbene kritike, ki prihaja do izraza pri nekaterih naših avtorjih, se kažejo med drugim tudi v tem, da ti avtorji kritiko tako rekoč frontalno postavljajo nasproti praksi kot celoti in tako nujno dele družbo na nosilce prakse in nosilce kritike. Samo v taki statični podobi družbe se celotno družbeno dogajanje in ustvarjanje lahko »poenostavlja«¹ celo do tistega smešnega absurda, o katerem smo že prej govorili, namreč do trditve, po kateri se dialektično gibanje družbene zavesti praktično reducira na stalen konflikt med »politiki«² in »filozofi«³.

Težko je reči, kdaj gre pri teh teorijah zares samo za pomanjkanje ustvarjalne moči in nevednosti, kdaj pa za samovoljno sposojanje znanosti kot fasade za praktično politično akcijo. Toda da dajejo znanstveni ravni publikacij, ki objavljajo te teorije, »ubožnostno spričevalo«⁴ — o tem vsekakor ne more biti dvoma.

V tej statični podobi kritika ni zavest družbene prakse, ni njeno lastno orodje, marveč neka zunanja sila, ki jo negira. Kritika in družbena praksa si tu stojita statično nasproti kot dva medsebojno neodvisna faktorja, nekako tako kot učitelj in učenec, ne pa v razmerju, ki je organski izraz, oblika in način človekovega življenja v družbi in prirodi, se pravi, same družbene prakse in človekove zavesti v njej. Iz te teorije izhaja, da se praksa a priori neprenehno nagiba k zablodam in deformacijam, kritika pa nasprotno a priori teži k dobremu, ker izhaja iz spontanе reakcije »človečnosti«⁵ na »nečlovečno«⁶.

Iz te in podobne logike sta se pojavili dve, enako problematični tezi: prvič, da je *kritika* že zgolj kot negacija ustvarjanja — a ne *ustvarjanje*, katerega orodje je kritika — odločajoče orožje napredka, in drugič, da je družbena kritika celovita kategorija družbene aktivnosti, kjer ni mogoče delati razlik v smislu njenega pozitivnega ali negativnega, konstruktiv-

nega ali destruktivnega učinkovanja. Še več, v smislu takih teorij je prav po praksi osvobodjena in nasproti praksi neodgovorna kritika, kritika, ki izhaja izključno iz principov humanizma, etike, morale in svobode, skratka, kritika, ki si ne »omadežuje« rok s prakso in praktičnim družbenim odločanjem — edina prava družbena kritika. »Svoboda kritike« spada v kategorijo absolutnega, vsak politični odpor proti kritiki pa se razglaša za stalinizem, dušitev kritike in oblastniški birokratizem.

Skrajni subjektivizem in pomanjkanje odgovornosti do resnice, zlasti še do družbenozgodovinskih interesov delovnega človeka v socialistični družbi, sta osnovni karakteristiki te psevdoznanstvene mode, ki ni karakteristična samo za našo deželo. A tudi zastran zgolj teoretične strani te ideologije je očitno, da so taki subjektivistični tolmači vloge družbene kritike tudi tu stvari postavili na glavo.

Seveda človek zavestno ureja odnose med ljudmi in pogoje za svoj družbeni napredek. Toda nobena humanistična zavest ne more sama po sebi premikati materialnih meja, ki jih postavljajo objektivne zakonitosti družbenega življenja. Samo v ljudski fantaziji je bilo Kristusu kot božanskemu bitju mogoče z dvema ribama nahraniti celo množico. V resničnem življenju pa je stopnja ekonomske enakosti odvisna od produktivnosti človeškega dela. In to velja tudi za človekovo zavest. Kakorkoli se pod različnimi ideološkimi vplivi neprenehno preoblikuje, pa vendarle ni testo, ki bi ga filozofi ali politiki lahko po mili volji oblikovali na osnovi nekih moralističnih ali podobnih katekizmov. Že tisoče let je na svetu prepovedano krasti. In vendar ljudje še vedno kradejo. In bodo prav gotovo kradli vse dotlej, dokler bo priroda stvari sama po sebi vsiljevala ljudem take ekonomske odnose, v katerih je kraja mogoča.

Značilna črta omejenega filistra je, da svetu in vsemu okoli sebe vsiljuje za merilo sebe samega. In če se svet ne vrti tako, kot on misli, da bi se moral vrteti, potem je — po njegovem mnenju — tega kriv svet, ne pa njegova kratkovidnost. V vsakdanjem življenju ta pojav ni bogve kako opazen. Toda če si tak filister nadene togo filozofa in se pojavi v vlogi družbenega kritika, ki odrešuje človeka v imenu večnih resnic (to se pravi: lastnega neznanja), potem tako početje postane ali zelo smešno ali pa zelo tragično, v vsakem primeru pa se soočuje z interesi živih ljudi. In če tako »odreševanje človeka« naleti na odpor — potem to ni vselej zatiranje kritike, pač pa tudi nujen boj z neznanjem in dezorientacijo ter političnim zlorabljanjem take dezorientacije. Kajti družbena kritika, ki ne zna ločiti subjektivnega od objektivnega v družbeni praksi, je slepa navzlic svojim dobrim namenom in nesposobna za progresivno družbeno ustvarjanje.

Očitno je, da se marksistična kritika socialistične prakse ne more postavljati tej praksi nasproti s stališča nekih večnih resnic, niti samo s stališča humanističnih in svobodnjaških ciljev jutrišnjega dne in celo ne samo s stališča človekovih prirodnih želja in teženj, ampak predvsem s stališča pogojev in sredstev današnjega dne za uresničevanje teh jutrišnjih ciljev in teženj.

»Socialistična inteligenca.« — je rekel Lenin — »lahko računa s plodnim delom samo, če bo razčistila z iluzijami in če bo poiskala oporo v dejanskem in ne v zaželenem razvoju Rusije, v dejanskih in ne v mogočih družbenogospodarskih odnosih.«

Lenin: Čto takoe »družja naroda«. Polnoe sobranie sočinenij, izdanje 5, Moskva 1965, TOM I, str. 507.

Predmet marksistične kritike v pogojih socialistične prakse potemtakem očitno ni v tem, da ustvarja najprej neke ideale in vzore in potem ocenjuje prakso po tem, koliko je podobna tem idealom in vzorom. Njen predmet so pota, sredstva in nosilci progresivnih družbenih procesov. Spoznavanje družbenega organizma kot takega in objektivnih zakonitosti njegovega razvoja ter usklajanje prakse s temi zakonitostmi so edino mogoče in nujno izhodišče resnično znanstvene in marksistične družbene kritike.

In vendar nekateri naši avtorji, ki sicer menijo, da so marksisti, praktično negirajo ali pa vsaj bistveno podcenjujejo odločajoči pomen vzajemne odvisnosti razvoja materialne in socialne strukture socialistične družbe ter nadaljnega humaniziranja odnosov med ljudmi. Zato so nesposobni s svojo kritiko bistveno vplivati prav na kvantitativno in kvalitativno rast in krepitev tistih objektivnih faktorjev v družbi, ki so dejanski in edini možni nosilci resničnega gibanja, resničnega spreminjanja stvari, resničnega spreminjanja odnosov.

Nasproti družbeni praksi se postavljajo statično, merijo in ocenjujejo jo po svojih konstrukcijah vzorov in idealov. Skratka, te vrste družbena kritika ne vidi gibanja, ampak samo stanje. In prav zato postaja jalova in nesposobna, da bi progresivno vplivala prav na tiste faktorje, ki edini lahko spreminjajo to stanje. Tu mislim na take faktorje, kot so na primer: razvoj proizvodjalnih sil (in s tem ustvarjanje materialnih možnosti za humanistični napredek), vodilna družbena vloga delavskega razreda (in s tem ustvarjanje političnih pogojev za razvijanje procesov prehoda k brezrazredni družbi), razvoj proizvodjalnih odnosov na podlagi delitve po delu (in s tem izhodišče za liberalizacijo odnosov med ljudmi), samouprav-

ljanje delovnega človeka v procesu dela (kot edinega sredstva za premagovanje odtujitve človeka od pogojev, sredstev in plodov njegovega dela), premagovanje reprezentativnega političnega sistema (kot pogoja za postopno premagovanje politične države), premagovanje nasprotja med fizičnim in umskim delom, itd., itd.

Subjektivistično-verbalistična konstrukcija in neznanje sta pripeljala posamezne avtorje ne le do negiranja ali podcenjevanja vloge teh in mnogih drugih podobnih faktorjev v družbenih gibanjih, ampak tudi do teorije, da pravzaprav nobena posebna družbena znanost ni sposobna dati celostne teoretične kritike družbene prakse, češ da je ta vedno parcialna, razen filozofije, ki naj bi bila edina sposobna za tako celostno kritiko družbe.

V resnici pa se prav taka »celostna kritika«¹ pri nekih naših filozofih reducira na njen najbolj parcialni in enostranski aspekt, namreč na etični in moralno-politični aspekt, pri čemer se še celo ta pogosto spreminja le v površno politično akcijo, ki je zelo blizu demagogiji. Ti avtorji so celotno kritiko socialistične družbe in vse kriterije socialističnega značaja družbe reducirali na vprašanje, koliko se v njej realizira človečnost. Zares, genialno odkritje! Kakor da je vsa zgodovina človekove zavesti nekaj drugega kot izraz večne težnje k vse širši afirmaciji človečnosti!

Človečnost je bila vsebina in smisel ter cilj vsakega iskrenega humanizma, tako antičnega kakor sodobnega. Človečnost je tudi bistvo socialističnega humanizma. Toda s tem ne socializem ne moderne subjektivistično-humanistične teorije v bistvu ne odkrivajo nič novega. V neki egiptovski grobnici sem videl podobo božje sodbe, v kateri bog s tehtnico tehta, ali bo človekovo srce — tj. njegova človečnost in pravičnost — odtehtalo mero zlata. Ali ni ta podoba več en izraz človekovih teženj?

Kar je novega v današnjem svetu in kar si novega v tej smeri lahko človek pripori in ustvari, je njegova večja moč pri spreminjanju sveta, objektivnih razmer, so uspešnejša sredstva v tem prizadevanju, večje znanje za premagovanje ovir, jasnejši pogled v bodočnost in na pota, ki vodijo k njej, itd. Skratka, novo je stalno širjenje ne le volje, marveč tudi moči humanistične zavesti, ki si jo je človek pridobil oziroma jo lahko pridobi z novimi družbenimi odnosi in s svojo vse večjo kontrolo nad prirodnimi silami. In prav tu se bije odločilna bitka za človečnost, za humanizacijo in liberalizacijo družbe.

Vsakdo ve, da ni velika modrost trditi, da je sitost zdravilo za lakoto, zdravje pa zdravilo za bolezen. Potrebno je ustvariti tudi hrano za po-

tešitev gladu in sredstva za uničenje bolezni. Toda kadar gre za taka, dolgoročnejša vprašanja človekovega bitja, kot sta to prav vprašanja človečnosti in svobode, sodobna človekova zavest še vedno rada beži v sfero subjektivističnih špekulacij, ki bi se lahko zreducirale na trditev, da je nesvobodo mogoče zdraviti s svobodo, nečlovečnost pa s človečnostjo.

A »suvereni skok« v abstraktne konstrukcije »človečnosti« prav tako ni pravo sredstvo v borbi proti »nečlovečnemu« in »nesvobodi« v družbi kakor primitivno »zagovarjanje« bolezni, s katerim so vaški mazači brez uspeha preganjali bolezni.

In vendar je prav tako »zagovarjanje« karakteristika ideologije tistih naših avtorjev, ki so prav pri poudarjanju svojega zaupanja v človečnost in svobodo tako vztrajni kakor pri negaciji ali podcenjevanju *sredstev in potov, ki so edino realno orožje človeka v boju za te smotre.* In zato se v vsakdanji praksi kljub svojim »velikim« besedam znajdejo na repu resničnega progressa ali pa celo postanejo ideološka fasada vsega zaostalega v družbi.

Ko ti avtorji poudarjajo, da je smisel kritike socialistične družbene prakse v osvobajanju družbe in človeka vsega »nečlovečnega«, toda obenem negirajo pogojenost in odvisnost tega »nečlovečnega« od objektivnih faktorjev družbenega razvoja in odnosov med človekom in naravo, samo dokazujejo, da izgubljajo kontakt prav s tistim, kar je resnično človeškega. Da bi premagali »nečlovečno«, poskušajo »nagovoriti« človeka, naj se odreče človeškemu. Skratka, žele ustvariti človeka po podobi, ki ni njegova, temveč abstraktna, humanistična, onstranska, »božja«.

S takimi subjektivističnimi teorijami njihovi avtorji ne le rušijo poslednje mostove med znanostjo in svojo filozofijo, marveč to filozofijo istočasno spreminjajo v moderno obliko bogoiskateljske špekulacije, kajti v njene teze in dogme je treba po njihovem kratko malo verovati v imenu nekih višjih načel in resnic. Pri tem pa tudi sebe marsikdaj spreminjajo v tiste vrste duhovnov, pri katerih so moralizatorske in humanistične besede v popolnem neskladju z njihovo dejansko vlogo v praksi družbenega razvoja.

9. Resničnost kritike

»Dober namen« — oziroma etično in humanistično izhodišče — je seveda neobhoden pogoj slehernega progresivnega družbenega ustvarjanja. Toda vsakdo ve, da »dober namen« sam po sebi še ne zagotavlja progresivnega rezultata človekove aktivnosti.

To velja tudi za družbeno kritiko. Dejanski družbenozgodovinski pomen družbene kritike obstoječega ni v kritiki sploh, v kakršnikoli kritiki, marveč v kritiki s povsem določenimi karakteristikami. Kajti nimamo le ene kritike, ampak mnogo kritik in z zelo različno vsebino. Tu ne gre za iskrenost nosilcev take kritike in ne samo za nekakšno pozitivistično eksaktnost, s katero kritika ugotavlja določeno stanje stvari in dejstev. Problem tudi ni v tem, ali ta kritika poleg »negativnih« dejstev v obstoječem ugotavlja tudi »pozitivna« dejstva. Tudi današnje »pozitivno« je mogoče kritizirati, in to konstruktivno kritizirati s stališča jutrišnjega dne, kakor je tudi današnje »negativno« mogoče razumeti in opravičiti s stališča včerajšnjega dne.

Kvaliteta in pomen družbene kritike — pri tem mislim seveda na znanstveno kritiko — je predvsem v tistih dimenzijah »resničnostne vsebine« kritike, ki približuje razred in človeka, ki jima je do družbenega napredka, k spoznanju objektivne stvarnosti v samem družbenem gibanju in ju s tem subjektivno in objektivno usposablja za progresivno družbeno akcijo. Če kritika dezorientira človeka in ga odvrača od poti in sredstev, ki ga edini lahko dovedejo do progresivnih rezultatov, skratka, če kritika postaja izvir jalovosti človekovega ustvarjalnega napa, je prav tako negativen faktor v družbenem razvoju kakor vsak drug pojav, ki zadržuje družbeni razvoj. Da bi socialistična družba lahko napredovala, mora biti sposobna premagati in odvreči tudi neresnično kritiko in ustvariti resnično kritiko. A za to kvaliteto se je potrebno boriti med drugim tudi tako, da se ta kritika v družbeni praksi stalno preverja.

Vsaka družbena kritika je obenem tudi politika, ki se v večji ali manjši meri dotika tega ali onega družbenega interesa oziroma interesa posameznih družbenih faktorjev in — v pogojih razredne družbe — tudi nasprotujočih si razrednih sil. Ista dejstva v obstoječem je zato mogoče kritizirati in ocenjevati s stališča različnih družbenih interesov. A dejanska vsebina in vloga ene ali druge kritike se pokaže šele v rezultatih njenega vpliva na celoten kompleks družbenega življenja, na ustvarjalno voljo, sposobnost in dejansko družbeno akcijo ljudi.

Tu prihaja do izraza tudi razlika med empirično in znanstveno kritiko. Vzemimo primer empirične kritike iz vsakdanjega življenja. Cena mesa na trgu je lahko deležna kritike z dveh strani. Potrošnik jo kritizira, da je visoka, ker ima pač v mislih svoje osebne dohodke, proizvajalec pa meni, da je nizka, ker mu ne krije proizvodnih stroškov oziroma ga ne stimulira k pospeševanju živinoreje. Čeprav sta si ti dve kritiki protislovni, je vendar v obeh zrno resnice in izraz določenih razmerij, ki dejansko obstoje.

Za empirično kritiko je dovolj, da je ugotovila dejstvo in postavila problem pred družbo in faktorje, ki so odgovorni za razreševanje vprašanj te vrste.

Za kritiko, ki hoče biti znanstvena, pa to nikakor ni dovolj. Ta se ne sme kratko malo spustiti na raven enega ali drugega interesa, ker bi tako ne le izgubila svoj znanstveni značaj, marveč bi tudi dezorientirala družbo glede sredstev za dejansko reševanje problema.

Denimo, da je vir problema zaostajanje v produktivnosti, kar je posledica nezadostnega ali pa nepravilnega vlaganja v tehnični in tehnološki razvoj gospodarske organizacije. Če bi kritika kritično analizirala tako stanje in kritizirala določeno politiko, ki je privedla do takšnega stanja, bi to lahko neposredno pozitivno vplivalo na reševanje problema. Nasprotno pa kritika, ki bi ves problem zreducirala npr. samo na težnjo za »navijanje cen« proizvodov in videla v tem edini vzrok, ne bi veliko koristila, v najboljšem primeru bi samo potencirala nujnost reševati problem. In naposled lahko postane takšen problem tudi objekt kritike z antisocialističnimi cilji. Ali je lahko potemtakem stališče socialistične prakse do vseh teh oblik kritike enako? Očitno je, da ne.

To seveda ne pomeni, da mora družbena kritika dati recepte in odgovore za vse probleme, s katerimi se ukvarja. Nasprotno, kritika lahko igra zelo pozitivno družbeno vlogo že zgolj z odkrivanjem določenih dejstev, toda le, če s tem tako ali drugače dejansko prispeva k progresivnemu aktiviziranju družbenih sil. S tem hočem ponovno poudariti le, da sta dejanski družbenozgodovinski pomen in vloga določene družbene kritike predvsem v *značaju učinka*, ki ga taka kritika ima na tisti razpored družbenih faktorjev, interesov in razmerij, ki so *objektivno, po naravi stvari*, gibalna sila in pogoj družbenega napredka. In drugič, da so etične, moralne, humanistične predpostavke določene družbene kritike dejansko progresivne in učinkovite samo tedaj, kadar se povezujejo z interesi teh sil in jih krepe, kadar jih ustvarjalno kritizirajo in jim odpirajo nove perspektive. Nasprotno pa bo verbalistično-moralistični in abstraktno humanistični kriticizem, ki je slep za to materialno resnico, za čas in prostor, v katerem se ustvarja kaka progresivna družbena akcija, v najboljšem primeru samo platonično ponavljanje želja in idej, ki so stalen izraz človekovih teženj skozi vso njegovo družbeno zgodovino, v najboljšem primeru pa lahko postanejo tudi orodje družbenih interesov in sil, ki so v direktnem nasprotju s temi progresivnimi in humanističnimi težnjami.

Človek, ki bi v našem času skušal delati zlato na podlagi receptov srednjeveških alkimistov, bi bil za vsakogar šarlatan ali pa smešen igno-

rant. Toda na področju družbene kritike splošna znanstvena raven in zlasti družbena zavest, kljub velikemu napredku družbenih znanosti, za katerega ima zlasti marksizem velike zasluge, še vedno nista tako visoka, da bi na isti način obsodila tudi tiste družbene kritike, ki poskušajo ustvarjati »idealno družbo« s pomočjo alkimistične mešanice abstraktnih večnih resnicah o človečnosti in svobodi, mimo objektivnih zakonov družbenega življenja in tistih, ki urejajo razmerje med človekom in naravo. In vendar morata znanost in družbena zavest vse odločneje premagovati prav taka pojmovanja in tendence, če se hoče človek v socialistični družbi uspešneje kot doslej osvobajati suženjstva materialni stihiji. Toda to je edina zgodovinska pot, po kateri lahko daje človek iz epohe v epoho takim pojmom, kakor sta svoboda in človečnost, vse širše dimenzije, pot, na kateri ti doseženi faktorji človekove zavesti sami postavljajo predenj vedno nove humanistične in svobodnjaške cilje.

Vse to bi moralo biti očitno že zavoljo preprostega dejstva, da na usodo družbenega napredka ne more pozitivno učinkovati kakršnakoli kritika in ne »kritika sploh«, ampak samo tista kritika, ki nosi v sebi večjo ali manjšo stopnjo spoznanja objektivnih možnosti in sredstev, ki omogočajo realizacijo določenih progresivnih smotrov in teženj, ali ki dejansko usmerja človeka k takim spoznanjem. Da bi torej družbena kritika, ki si lasti pridevek znanstvene kritike, bila resnično znanstvena, ni dovolj, da izrazi težnje človeka k boljšemu, naprednejšemu, svobodnejšemu, biti mora predvsem sposobna olajšati razvoj zarodkov jutrišnjega dne v današnjem, to se pravi, pomagati krepiti tista objektivna razmerja, interese, faktorje v družbenih gibanjih, ki so zgodovinski nosilec in pogoj družbenega napredka. Ko bi ne bilo tako, potem bi že samo vztrajno ponavljanje humanističnih in socialističnih utopij v preteklih stoletjih moralo zadoščati, da se spremeni svet v idealno družbo.

S tem pa seveda ne trdim, da se resničnost družbene kritike kot celote omejuje samo na tisto, kar je nedvomno znanstveno dokazano. Ljudje so kot družba živeli in se razvijali tudi ob najelementarnejših empiričnih spoznanjih ali zelo siromašnih spoznanjih znanstvenega tipa. Tedaj so velik del njihove družbene akcije in postopkov uravnavali poleg izkušnje tudi takšni faktorji, kakor so to religija, običaji, življenjski interes, gola borba za življenje, etika in morala, razredna zavest, občutek pravice in dolžnosti in na takih izkušnjah in spoznanjih zasnovan občutek nujnosti. Eno in drugo je izviralo iz danega stanja stvari in položaja človeka v družbi in nasproti naravi, ki je bil v različnih dobah različen. Prav gotovo je, da bodo tudi v bodoči družbi, ki bo razpolagala z neprimerno

večjim znanjem in znanstvenim potencialom, kakor razpolaga današnje človeštvo, še vedno velik del človekove družbene dejavnosti uravnavale razne oblike stihijskih in na pol zavestnih reakcij in občutkov nujnosti, pogojenih z doseženo stopnjo v razvoju človekove zavesti in njegovih izkušenj. Sploh so občutek nujnosti in progresivne stihijske reakcije človeka na lasten družbeni položaj zelo pogosto pred njegovim pozitivnim znanstvenim dognanjem.

V tem smislu je tudi utopični socializem izražal dozorevanje družbenih ciljev, ki jih je zgodovina postavljala na dnevni red, še preden sta znanost in rastoča delavska razredna zavest dali tudi realno podlago za uresničenje teh ciljev in pokazali na realna sredstva, s katerimi jih je mogoče doseči.

Nevzdržne so zato tudi tiste vulgarne »teorije«, po katerih se je pred marksizmom svet urejal samo stihijsko, slepo in empirično, da pa se bo po marksizmu urejal samo znanstveno. Z marksizmom je sicer človek dosegel kvalitativno spremembo v svojem znanstvenem spoznanju družbenega dogajanja in v odkrivanju sredstev za njegovo progresivno urejanje, toda pri vsem tem nikakor ni postal mojster celotne in večne resnice o družbi. Zato sta zavestna in znanstveno utemeljena človekova akcija in njegova empirična reakcija na občutek interesa in nujnosti, ki ga ustvarja objektivno stanje stvari in izkušnja, dva povezana in vzajemno odvisna procesa. In oba sta nujna vira človekove subjektivne akcije in s tem tudi njegove družbene kritike.

Toda to prav nič ne spremeni dejstva, da je značaj in družbeno vlogo določene kritike mogoče opredeljevati samo po *učinku*, ki ga taka družbena kritika ima na tok družbenega dogajanja. Tu pride nezmotljivo do izraza prava resnica sleherne kritike. Tu bolj kot kjerkoli velja pravilo, da človek ni tisto, kar misli, da je, marveč tisto, kar v resnici je.

In vendar so pri nas nekatere teorije o družbeni kritiki popolnoma pomešale in zmedle pojme, ki se nanašajo na bistvo, na resničnostno vsebino kritike in pa ne tiste oblike, metode in sredstva, ki jih kritika uporablja v svojem naporu, da pride do resnice. Tu mislim na take metode, sredstva in oblike, kakršne so borba mnenj, svoboda kritike in demokratizem pa tudi revolucionarna akcija progresivnega razreda ali podobni faktorji. Še več, določene metode in sredstva se v teh teorijah marsikdaj pojavljajo kot bistvo družbene vloge kritike. Razumljivo je, da ob takih teorijah ljudje prav lahko zgube vsak smisel za tako karakteristiko kritike, kot je njena odgovornost do resnice in do tistega njenega socialističnega izhodišča in cilja, od katerih je predvsem odvisen progresivni učinek kritike v razmerah socialistične družbe.

10. Konstruktionna in destruktivna kritika

Branilci teze, da kritiki ni mogoče pripisovati nobene odgovornosti, dajati nobenih zahtev in postavljati nobenih meja, nastopajo po navadi tudi proti kakršnemukoli razlikovanju med konstruktivno in destruktivno kritiko. Pri tem navajajo kot argument zlasti očitek, da mora tako razlikovanje v praksi postati izrazito subjektiven postopek, in pa trditev, da mora biti vsaka kritika destruktivna, kajti vselej je treba v družbenem sistemu nekaj razrušiti, da bi se kaj drugega zgradilo.

Toda v določeni obliki prihaja razlika med konstruktivno in destruktivno kritiko do izraza v vsakem človekovem ustvarjalnem naporu.

Vzemimo katerikoli proces znanstvenoraziskovalnega dela. Kritična analiza dosežene stopnje raziskovanja je za slehernega znanstvenika vselej izhodišče novega raziskovanja. Potrebna je sinteza, potrebno je novo odkritje, nov korak dalje v spoznavanju resnice ali v njeni praktični uporabi. A zato, da bi bilo mogoče tak uspeh realizirati, je v procesu kritične analize potrebno odkloniti vse tiste kritike doseženega, ki raziskovanje oddaljujejo od resnice, se pravi, ki so s stališča končnega rezultata zmotne in v tem smislu destruktivne.

Posebej ostro se postavlja vprašanje o kvaliteti in značaju kritike, kadar gre za kritiko, ki neposredno vpliva na družbene odnose, na razredni boj, na razmerje moči med družbenimi silami. Vzemimo za primer kritiko tehnokracije in birokratizma. Kakor smo videli, je ta pojav lahko predmet kritike z različnih družbenopolitičnih izhodišč. Pri tem so lahko tendence teh kritik diametralno nasprotni, čeprav je začetna ocena samega dejstva, se pravi samega pojava birokratizma, lahko pri vseh enaka, enako odklonilna, enako ostra. Končni rezultat teh kritik pa bo povsem različen. Ena kritika lahko dokazuje, da je birokratizem dokaz neuspeha socialistične revolucije in da je neobhodna obnova take ali drugačne variante buržoazne družbe. Druga bo dokazovala, da je birokratizem subjektivna lastnost ljudi in bo na temelju take teze iskala rešitev v formalizmu, spremembi ljudi, subjektivističnem moralizatorstvu in podobno. Tretja pa bo dokazovala, da je birokratizem mogoče premagati predvsem z nadaljnjim razvojem produktivnih sil, socialističnih družbenoekonomskih odnosov in demokratičnega samoupravljanja delovnega človeka.

Ali so vse te kritike za socialistično družbo enako nujne, koristne in konstruktivne za njen napredek? Po svojih končnih rezultatih postaja prva kritika direktno orožje antisocialističnih sil in reakcionarnega zunanjega pritiska na našo socialistično družbo. Naperjena je na spremembo odnosa družbenih sil v korist antisocialističnih sil. Druga kritika

objektivno razorožuje družbene sile, aktivno angažirane v borbi za socializem, jih onesposablja, da bi spoznavale resnico, usmerja njihovo akcijo v smeri, ki ne more dati rezultatov, in s tem odpira vrata družbeni stihiji ter tako postaja bodisi faktor, ki pripravlja tla za restavracijo etatiistično-administrativnega družbenega upravljanja, ali pa postaja oporišče antisocialističnih sil oziroma nezavedne destruktivne akcije specifičnega družbenega idiotizma. Tretja kritika pa nasprotno poskuša odpirati socialistično perspektivo izhoda iz obstoječih družbenih protislovij.

Očitno je potemtakem, da tu nimamo opraviti z eno samo kritiko birokratizma, marveč z različnimi kritikami, ki se po svojem učinku med seboj tako globoko in včasih tudi tako diametralno razlikujejo, kakor se razlikuje revolucionarna kritika kapitalizma kot sistema od, recimo, Keynesove kritike kapitalizma. Prva kritika je usmerjena k nujnosti ukinitve kapitalizma, druga pa v bistvu k njegovi obrambi, vendar tako, da ga oborožuje s sredstvi zavestnejšega premagovanja njegovih določenih notranjih protislovij.

Glede na prvi ali drugi karakter te kritike se razlikujejo tudi njene metode. Revolucionarna kritika kapitalizma gradi na razrednem nasprotju. V skladu s tem poziva delavski razred v boj proti kapitalizmu. Buržoazna družbena kritika pa je usmerjena k ublaževanju nasprotij, k razrednemu miru, k politiki kompromisov itd.

Sicer pa razlika v metodah kritike obstoji že v vsakdanjem življenju. Drugače obsojamo razbojnika, ki ubija zato, da bi ropal, in drugače človeka, ki je ubil v samoobrambi. Drugače kritiziramo imperialističnega gospodarja, ki duši narodnoosvobodilno vstajo, in drugače narodnoosvobodilno gibanje samo, kadar stori določene napake. In že Robespierre je na očitek, češ da se jakobinski teror ne razlikuje od terorja starega režima, odgovoril, da se teror revolucije razlikuje od terorja starega režima, kakor se razlikuje meč v rokah borca za svobodo od sablje plačanca reakcionarnih sil, ki duše to svobodo.

In naposled se drugače kritizirajo partnerji v skupni borbi in drugače nasprotniki v tej isti borbi. Komunisti smo pred vojno uporabljali tako konstruktivno kakor destruktivno kritiko. V boju proti fašizmu in reakcijski buržoaziji je bila naša kritika uničujoča, brezkompromisna, destruktivna; a v razmerju do zaveznikov v borbi smo skušali nesoglasja premagovati s kritiko, ki je gradila, ki je zbliževala, ki je prepričevala, skratka, ki je bila konstruktivna. Pa tudi v današnjih mednarodnih odnosih uporabljajo drugačen jezik kritike tisti, ki si prizadevajo, da bi spet pognali svet v atmosfero hladne vojne, in spet drugačnega tisti, ki žele prispevati h krepitvi pogojev za afirmacijo politike miroljubne koeksistence.

Metode, sredstva in jezik kritike zato vselej v veliki meri razkrivajo tudi resnične smotre kritike. Drugačni so v kritiki, ki ji je namen rušiti sistem oziroma služiti kot orodje v borbi za oblast, a drugačni v kritiki, ki ji je namen socialistično samoupravljanje in evolutivno razreševanje protislovij socialistične družbe z *demokratičnimi sredstvi*. Drugačne so metode kritike, ki je pripravljena nositi in ki nosi odgovornost za družbeno prakso, a drugačne so v kritiki, ki odklanja to odgovornost, ker je v principu proti sistemu.

Razlikovanje med konstruktivno in destruktivno kritiko na področju družbenih odnosov ima potemtakem relativen značaj, ki je odvisen od izhodišča in cilja ali objektivnega učinka kritike. Zato je seveda to razlikovanje v vsakdanji praksi lahko zelo subjektivno. Toda, kakor je že bilo poudarjeno, socialistične sile v naši deželi niso nezainteresiran opazovalec s strani, ampak najodgovornejši faktor v boju za napredek socialistične družbe, njene demokracije in samoupravljanja delovnega človeka. Za te sile je razlika med konstruktivno in destruktivno kritiko predvsem v odgovornosti te kritike same za posledice njenega učinkovanja na socialistični sistem, demokratične in humane odnose med ljudmi in narodi ter družbeno samoupravljanje, se pravi, na razmerje družbenih sil in na razvoj družbenih odnosov.

Res je tudi, da vsaka družbena kritika nekaj ruši, toda vedno tudi nekaj gradi — ne glede na to, ali se njen avtor tega zaveda ali ne. Celo popolnoma slepa destruktivna kritika v nekem smislu gradi. V naših razmerah na primer daje moč vsemu, kar je reakcionarnega in konservativnega v družbi. Po navadi opravičuje politični absolutizem — ne glede na to, ali se avtor tega zaveda. To pa je prav tista politika, ki najgloblje deformira in degradira družbo na socialistični poti.

Potemtakem se ob vsaki družbeni kritiki postavlja vprašanje, *kaj* taka kritika ruši in *kaj* gradi oziroma kakšni graditvi utira pot. A prav v tem je *objektivna* razlika med konstruktivno in destruktivno kritiko v naših pogojih.

Očitno je potemtakem, da *resnična* demokratična in progresivna družbena kritika v razmerah socialističnega samoupravljanja ne more biti destruktivna niti po vsebini niti po metodah in obliki, kajti izhajati mora iz dvojne odgovornosti: iz odgovornosti do socialističnega sistema kot takega in iz odgovornosti do enakopravnosti ljudi v demokratičnih odnosih samoupravljanja. Kakor hitro družbena kritika ni več borba za oblast, postaja *samo oblika borbe mnenj med enakopravnimi ljudmi*. Kot taka bo ta kritika konstruktivna, prepričevalna, dokazujoča, humana in demokratična, čeprav bo neizprosna in radikalna.

To velja še prav posebno za znanstveno družbeno kritiko. Znanstvena družbena kritika je del družbenih znanosti in kot taka tudi ne more biti drugačna kot konstruktivna. Ne obstoji destruktivna znanost, obstoji samo destruktivna uporaba znanosti oziroma njenih rezultatov. Znanstvena družbena kritika zato samo pomaga človeku v razmerah družbenega samoupravljanja, da pravilno povezuje rezultate znanosti s svojo prakso in s svojimi težnjami, ne more ga pa omejevati v njegovih samoupravnih pravicah in medsebojnih demokratičnih obveznostih.

Kritika, ki odklanja to odgovornost, se dejansko diferencira od socializma ali samoupravljanja in se usmerja — hočeš nočeš — na politično borbo za oblast, na konserviranje sistema politične države, skratka, na politični sistem, ki odtuja človeka od sredstev in vzvodov družbenega upravljanja.

A prav to je v naših razmerah — destruktivna kritika.

In zopet ponavljam: tudi v tem pogledu ni arbitra, ki bi lahko nezmotljivo odločal, kaj je destruktivna in kaj konstruktivna kritika. Toda razlika je vendarle v sami naravi stvari. In zato tudi na te odnose zanesljivo lahko reagira in daje sodbo le življenje samo, zavest najnaprednejših sil, ljudje v praksi medsebojnih odnosov, družbeni razvoj, zgodovina. Ali bo določena destruktivna kritika izzvala eno ali drugo vrsto družbene intervencije oziroma ali se bo določena kritika v danem trenutku upravičeno ali neupravičeno obravnavala kot destruktivna, je odvisno od okoliščin, v katerih se razvija socialistična družba. Toda od subjektivne sposobnosti in ravni družbene zavesti socialističnih sil oziroma vseh nosilcev družbene aktivnosti in njihove socialistične, demokratične in humane odgovornosti, vključno tudi od socialistične družbene kritike, je v prvi vrsti odvisno, ali bodo ti procesi potekali stihijsko, slepo in z zaostrovanjem političnih konfliktov, ki bodo vsilili svoje rešitve, ali pa v odgovornem demokratičnem medsebojnem sožitju ljudi, ki bo omogočilo, da se družba izogne takim zagatnim situacijam, ki izzivajo večje politične napetosti, in da v samem toku dogajanja z vzajemnim demokratičnim prilagajanjem premaguje spodrsaljaje, zaletavanja in napake.

Dejstvo, da se naša družba razvija v smeri vse intenzivnejšega premagovanja tako ostankov razredne družbe kakor etatističnega birokratizma, vsekakor ustvarja in bo ustvarjalo čedalje ugodnejše pogoje za popolno afirmacijo te druge, demokratične poti socialistične evolucije. Toda odgovornost za prvo ali drugo pot vsekakor nosijo vsi, to se pravi tako tisti, ki odločajo, kakor tudi tisti, ki kritizirajo. Kakor se nihče, ki odloča, ne more izogniti odgovornosti pred družbeno kritiko, tako se nihče, ki kritizira, ne more izogniti odgovornosti za družbeni učinek svoje

kritike. In kakor lahko tudi z moralno-političnega stališča najbolj neoporečno revolucionarno vodstvo povzroči težke deformacije političnega sistema in odnosov med ljudmi, če se pretirano boji, da bi kritika lahko spodbudila antisocialistične tendence, tako lahko tudi subjektivno najbolj poštena družbena kritika v določenem razmerju sil postane direktna nevarnost za demokratično institucijo svobode kritike in celo za socialistični napredek, če neodgovorno orientira družbo na pot, na kateri slabi njena odpornost proti pritisku reakcionarnih sil.

Ker je naša družba še vedno v fazi ustvarjanja materialnih in družbenopolitičnih osnov za stabilizacijo socialističnih odnosov, lahko ta konflikt dobi v sedanjih razmerah večje dimenzije, kot jih sam po sebi ima oziroma kot bi jih imel, če bi bila socialistična družba bolj stabilizirana. Zato se danes še vedno lahko dogodi in se tudi dogaja po eni strani, da se nekateri nosilci take družbene kritike, o katerih sicer ni mogoče dvomiti, da subjektivno stoje na pozicijah socializma, lotevajo *metod kritike, izposojene iz arzenala buržoazne politične države*, ki to kritiko dejansko spreminjajo v politično borbo, v borbo klik, da pa se po drugi strani vedno znova pojavljajo tudi zahteve po administrativni intervenciji, ne le proti takim metodam kritike in proti destruktivni kritiki, marveč proti družbeni kritiki sploh.

Ni dvoma, da so ene in druge tendence odraz nerazvitosti naše socialistične družbe oziroma prisotnosti v njej preživelih ali prehodnih družbenih kategorij in odnosov. Te tendence so druga drugi pogoj. Nobenega dvoma ne more biti, da administrativni ukrepi ne na tem ne na drugih področjih družbenega življenja ne morejo trajno rešiti nobenega problema v sferi objektivnega stanja stvari. Zato utegne vsak poskus, da bi se kritika zadušila ali »prevzgojila« na tak način, da bi v imenu abstraktne bodočnosti tolerirala eksistiranje preživelega, v današnjih pogojih *samo zaostri politične probleme, ki nastajajo iz takega konflikta*. Po drugi strani pa je treba tudi upoštevati, da tista kritika, ki je sama izraz preživelih odnosov in zaostalih družbenopolitičnih tendenc ali pa si izposoja metode iz arzenala razredne družbe, ki so v bistvu prav istega karakterja kot administrativni ukrepi, mora v današnjih razmerah izzivati nasprotno reakcijo in celo neizogibnost administrativnih ukrepov. Da bi kritika mogla postajati čedalje svobodnejša, je potemtakem neobhodno, da postaja vse odgovornejša do resnice in do svojega socialističnega izhodišča, zlasti kadar gre za fundamentalna vprašanja obstanda in napredka socialistične družbe. Slepa destruktivna kritika ni socialistični družbi prav nič manj nevarna, kot so administrativni posegi v boju mnenj. Zato se tudi vzajemno opravičujejo.

Ceprav je potemtakem res, da življenje samo daje mero in narekuje način razreševanja tega konflikta, ne pa kak nezmotljiv arbiter ali pravna formula, je pa v vsem tem vendarle odločilno, ali ljudje stopajo v take konflikte stihijsko, z reakcijami družbenega idiota, egoista, ambicioznega demagoga za oblast ali dezorientiranega človeka, ki hoče biti za vsako ceno originalen, ali pa z občutkom odgovornosti za človeka in socialistično družbo in z znanjem o stvareh in sredstvih, ki lahko privedejo do progresivne rešitve določenega problema. V tem je tudi pravi smisel razlikovanja med konstruktivno in destruktivno kritiko.

11. Moralistično-idealistična kritika

Resnični humanizem ni popovščina in ne gradi na tem, kakšen naj bi bil človek, marveč na tem, kakšen je človek v razmerah, v katerih živi. Zato se resnična humanistična družbena akcija ne more reducirati samo na pridigovanje o vrlinah, marveč mora biti predvsem sposobna spreminjati stvari okrog človeka in odnose med ljudmi tako, da valinira pogoje za rast humanistične družbene zavesti in prakse.

Z našim novodobnim verbalističnim humanizmom in liberalizmom pa je drugače. Eklektičen, kakršen je po svojem izvoru, konstruira modele, formule in vzore na podlagi mehaničnega zbiranja idej in idejic z vseh vetrov in poskuša človeka po vsej sili vtisniti v Prokrustovo posteljo teh vzorov in skonstruiranih »totalnosti«.

Ker pa se življenje ne obrača po njihovih željah, so avtorji takih teorij kar naprej in nenehno razočarani nad človekom. Razočarani so, ker v socialistični družbi niso odpravljeni vsi problemi med ljudmi; razočarani so, ker spričo industrializacije hlepi človek po proizvodih novodobne civilizacije; razočarani so nad tem, da revolucija ni prinesla idealne »tovarišije« med ljudmi; razočarani so, ker človek tudi v socializmu ni imun za egoizem; razočarani so nad pojavi komercializma v sistemu delitve po delu; razočarani so, ker v samoupravljanju velikokrat prihaja do izraza tudi človekova primitivnost in omejenost; razočarani so, ker vsi člani delovnega kolektiva niso stoo odstotno aktivni v organih samoupravljanja; razočarani so, ker se ljudje raje vozijo v avtomobilih, kot da bi hodili peš, razočarani so ... itd.

Ker so razočaranja in »šoki« najvišji doseg njihovega spoznanja človeka kot družbenega bitja in ker nočejo ali niso sposobni ali kratko malo ne vedo, kako naj se vključijo v svet resničnega človekovega bitja, v katerem se človek lahko *neprestano osvobaja in razvija samo s spreminjanjem stvari okrog sebe*, se avtorji teh koncepcij najraje zatekajo k

nekemu neobstoječemu in neresničnemu človekovemu bitju, k abstrakciji »človečnosti« kot »modela« od vsega tistega, kar tvori dejansko družbeno existenco človeka.

Tako lotevanje stvari in tako tolmačenje človekovega bitja potem narekuje tudi drugačno gledanje na problem odgovornosti človeka v družbi, do svojega soseda. To ni več konkretna odgovornost, ni več odgovornost za tako spreminjanje stvari in pogojev v družbi, ki dejansko ustvarja pogoje in sredstva za drugačen položaj človeka v družbi in drugačno afirmiranje njegove zavesti, marveč se *reducira na odgovornost samo samemu sebi*, nekemu abstraktnemu »notranjemu«, božjemu bitju v človeku in na izpovedovanje samega sebe v razmerju do nekih večnih principov izven aktualnih pogojev človekove borbe in izven meja možnosti njegove okolice. To je zares beg od znanosti, od revolucionarne vizije bodočnosti in od dejanske, ustvarjalne akcije v jalovo idealistično »filozofiranje« v vulgarnem smislu te besede.

Objektivna nujnost, ki je v samem značaju odnosov med ljudmi in v njihovem skupnem odnosu do prirode, na katero ima človek zaradi tega lahko realen vpliv in jo lahko spreminja v svoje lastno orodje in v pravi vir svoje svobode, je v omenjenih teorijah negirana. Namesto nje se tu pojavlja neka druga nujnost, notranja človekova nujnost, ki ni resnična, kajti izhajala naj bi iz človekove odgovornosti in dolžnosti do subjektivističnih idejnih konstrukcij in dogem, in na katero človek ne more imeti vpliva, razen če se odreče zunanji nujnosti, se pravi borbi za človekove interese v razmerju do prirode in v odnosih med ljudmi. Abstraktne formule o človečnosti in svobodi, robinzonovsko umikanje v človekov individualni svet, kompleks strahu pred prevzemanjem kakršnekoli odgovornosti in pred vsake vrste avtoriteto, svobodno verbalistično »izpovedovanje« brez prevzemanja odgovornosti za položaj drugega človeka in za vlogo tega izpovedovanja v danih odnosih družbenih sil itd. — to je ta utopični svet iluzij in abstraktnih konstrukcij ter skonstruiranih abstrakcij, v katerem naj bi se rodil tisti ptič feniks, ki se mu pravi človečen in svoboden človek.

V resnici pa je ves ta nezajezljiv verbalizem samo maska za kapitulacijo pred zaostalim in reakcionarnim v družbi in celo za ideološko obrambo konservativnih in reakcionarnih tendenc v družbi.

Nosilci takih teorij so v najboljšem primeru podobni človeku, ki bi hotel »osvoboditi« električno energijo mehanizma, ki ustreza njeni pravi naravi in ki zato edino omogoča človekovo kontrolo nad njo. Seveda bi bil žrtev prav te energije sam eksperimentator, kajti človek lahko menja mehanizem, ne more pa spremeniti energije oziroma lahko spremeni efekt energije, samo če izpopolni mehanizem.

V bistvu je tak način razmišljanja pravzaprav vulgarna reakcija nevednega človeka na stvari, ki jih ne razume, to se pravi, na družbena dogajanja, ki jim ne ve razložiti ne začetka ne konca — prav tako kakor človek, ki je sonce, strelo in smrt, ki si jih ni znal pojasniti, razglasil za bogove.

Kaj naj bo to drugega kakor moderna oblika bogoiskateljstva. To pa je toliko bolj neprijetno, ker je svojevrsten križanec z marksizmom. Svojega boga išče na zemlji, v človeku; vendar ne v njegovi družbeni akciji, marveč v begu od nje v svet klečeplazenja pred modernimi idoli, ki nosijo obliko subjektivistično-idealističnih abstrakcij.

To je ideologija, ki pasivizira človeka v družbeni akciji, ki duši afirmacijo njegove individualnosti, ki ga podreja nekim »kreatorskim centrom«, »elitam« in »skupinam« zunaj njega samega, skratka, ki od- tujuje človeka prav od tistih objektivnih možnosti in sredstev v družbi, prek katerih edino lahko neposredno vpliva na svoj položaj v družbi in družbenem delu. Čeprav te teorije najbolj pogosto nastopajo v imenu »dezalienacije« so torej dejanska obramba obstoječih odnosov alienacije.

Družbeni učinek te ideologije potemtakem ni tako abstrakten, kot so videti njeni idoli. Ni treba posebno globoko popraskati pod kožo tej ideologiji, pa se že odkrije ves njen cehovsko-egoistični in antidemokratski karakter. Zato lahko ta ideologija postane vsekakor prej orožje kakega političnega absolutizma, nikakor pa ne orodje svobode in človečnosti.

A tudi glede teoretične vsebine ni v tej moralistično-idealistični družbeni kritiki nič novega. V bistvu so te teorije nekoliko »pomarksi- steni« potomec Platonove »idealne vlade« filozofov, Konfucijevega »jena«, Avguštinove »božje države«, Heideggerjevega človekovega »bitja« in vrste drugih idealistično moralizirajočih filozofov ter političnih ideologov, ki so se vrstili skozi vso zgodovino človeške misli.

Družbenozgodovinska vloga takih ideologij in na teh ideologijah zasnovane družbene kritike je bila v zgodovini zelo različna. Včasih so bile orožje progressa in anticipacija bodočnosti; včasih so bile koristno družbenovzgojno sredstvo za ublaževanje družbenih nasprotij ali nasprotja med voljo in močjo; a včasih — in to največkrat — so bile sredstvo vsakršnega absolutizma in mračnjaštva.

Toda za vse velja, da so človeka obravnavale ločeno od odnosov med ljudmi in od razmerja med človekom in naravo, se pravi z iluzijo, da je neodvisen od objektivne nujnosti, od materialnih osnov družbenega razvoja.

Še več, praksa je bila za tako moralizirajočo filozofijo ovira za realizacijo »idealov« kot prav tisti človekov svet, v katerem se človek

edino lahko vedno znova reproducira na vse višji materialni, humani, kulturni, duhovni in etični ravni. Zato je bila ta filozofija — kakorkoli je bila pomembna v razvoju človekove misli in družbene zavesti in kakršenkoli vpliv je imela na družbeno akcijo generacij — vendarle bližje religiji kot pa znanosti.

Pri vsem tem sem seveda daleč od tega, da bi podcenjeval izreden družbeni in kulturni pomen etične in moralne vzgoje ali pa političnega boja proti deformacijam te vrste. Kar sem hotel reči, je naslednje: prvič, da je obseg teh faktorjev omejen in zgodovinsko pogojen; drugič, da bo vsaka družbena kritika, ki bi izhajala izključno ali predvsem od teh faktorjev neizogibno omejena v svojem učinku in marsikdaj povsem jalova, a v določenih okoliščinah celo izrazito reakcionarna; tretjič, da bo moralno-politična vzgoja v družbi in družbena kritika s stališča etike toliko uspešnejša, kolikor dosledneje se bo naslanjala na realna spoznanja *objektivne nujnosti in tistih družbenih faktorjev, ki so v danih okoliščinah edini sposobni* — zaradi svojega lastnega družbenega položaja — spremeniti obstoječe razmere, v katerih človek živi, oziroma zagotoviti njihov progresivni razvoj.

Subjektivistična kritika na podlagi večnih moralnih resnic ali pa farske pridige same po sebi niso nikdar v zgodovini spremenile stvari. Nasprotno, največkrat so rabile za obrambo obstoječega. Svojo progresivno družbeno vlogo in tudi praktične rezultate so take akcije ljudi dosegle samo tedaj, kadar so bile sestavni del velikih družbenozgodovinskih progresivnih gibanj. Slovenska reformacija konec koncev ni bila progresivna po tem, kar je novega uvedla v cerkveno liturgijo ali v moralno-politično vlogo cerkve, marveč po tem, da je postala ideologija revolucionarnega ljudskega gibanja, ki je postavljalo nove družbene potrebe in interese progresivnih družbenih sil na dnevni red družbenega dogajanja. In narobe, ko so katoliški dogmatiki ob prehodu iz fevdalizma v kapitalizem po Avguštinovem zgledu obsojali oderuške obresti kot nemoralne, so vsekakor imeli prav, kar se tiče morale oderuhov. Pri vsem tem pa so te njihove moralistične kritike vendarle predvsem rabile interesom fevdalizma v njegovi obrambi pred pritiskom mladih kapitalističnih tendenc.

Tudi kadar kritično govorim o tako imenovanem »abstraktnem humanizmu« in »abstraktnem svobodnjaštvu«, kakršna se pri nas pojavljata, s tem potemtakem nikakor ne mislim reči, da so take ideološke manifestacije same po sebi negativne. Nasprotno, so večni sestavni del človekovih naporov, da se reproducira na višji ravni svoje neodvisnosti od materialne stihije.

Kot take so bile te težnje in ideje marsikdaj tudi svoje vrste pogled človeka v prihodnost. Prav tako so bile močno prisotne v antični družbi in v njenem kulturnem ustvarjanju, kakor so prisotne v današnji družbi in izražene v njenem kulturnem ustvarjanju. Vse te humanistične in svobodnjaške težnje človeka, kakorkoli so bile abstraktne, utopistične, onstranske, sestavni del božjega kraljestva, ali pa so se izražale v revolucionarnih geslih o božji pravici, o svobodi, bratstvu in enakosti itd., so bile vedno močna sila v družbenih gibanjih in napredku človeštva. Toda prav zato so si jih — v različnih interpretacijah — lastila tako revolucionarna in progresivna gibanja kakor tudi najbolj mračni absolutistični režimi, ko so se opravičevali s »skrbjo za človeka«.

Zato ima dejansko progresivno družbeno vlogo samo humanistično izpovedovanje, ki se — zavestno ali spontano — povezuje s tistimi družbenimi interesi, razredi, tokovi in činitelji, ki so v danih zgodovinskih razmerah objektivno lahko edino mogoči nosilci družbenega napredka in s tem tudi odpirajo perspektive novih dosežkov v humanizaciji človeške družbe.

Naša kritika ideološke orientacije, ki ji pravimo abstraktni humanizem, potemtakem ni kritika pogleda v prihodnost, humanistične vizije prihodnosti in še celo ne sanjarjenja o bodočnosti. Vse to je sestavni del genialnega mehanizma človekovega družbenega ustvarjanja. Kar v tej ideologiji dejansko kritiziramo, so neznanje, konservativizem, filistrska omejenost, verbalistična jalovost in brezperspektivnost tendenc, ki se sklicujejo na humanizem in liberalizem, ki pa se v vsakdanji družbeni praksi povezujejo prav s tistimi družbenoekonomskimi in političnimi tokovi, ki zadržujejo pogumnejše gibanje družbe k tistim novim oblikam in odnosom, ki edini lahko v danih razmerah krepe bazo za nadaljnjo humanizacijo in liberalizacijo odnosov med ljudmi.

12. Kritika in politični boj

Ze nekajkrat je bilo rečeno, da konfliktov med družbeno prakso in kritiko ni mogoče reševati z iskanjem nekega nezmotljivega arbitra, kajti vsako arbitriranje se kaj rado sprevrže v dogmatizem in politični absolutizem. Zato so taki demokratični odnosi, v katerih se kritika in borba mnenj lahko čim svobodneje realizirata, pogoj za obstanek in napredek socialistične družbe.

Toda s tem še ni vse opravljeno. Kakor smo prej ugotovili, ne obstoji samo vprašanje o realni dimenziji formalne pravice do *svobode kritike*, marveč tudi vprašanje o *odnosu realne vsebine kritike do svobode* oziroma družbenega progressa. To vprašanje pa povezuje družbeno

kritiko neposredno s političnim bojem in z razmerjem moči družbenih sil, ki so v tem boju. A ker progresivne sile naše socialistične družbe niso speaker v angleškem parlamentu, marveč protagonist povsem določenega, to je socialističnega družbenega gibanja, je jasno, da se ne morejo omejevati zgolj na formalno obrambo svobode kritike. Kajti v današnjih razmerah se družbeni problemi ne morejo progresivno razreševati zgolj z vzpostavljanjem nekih »idealnih« demokratičnih formul v političnem sistemu. Marsikdaj se te formule prav rade sprevržejo v orodje borbe za te ali one, socializmu tuje interese, ki v današnjih razmerah še vedno lahko deformirajo razvoj socialističnih odnosov med ljudmi.

Samo organizirana socialistična družbena praksa, ki združuje zavest delovnega človeka o njegovem lastnem interesu ter njegove vsakdanje izkušnje in težnje s celotnimi rezultati družbenega, znanstvenega in kulturnega ustvarjanja, lahko najde pot med tako Scilo in Karibdo.

Naj so demokratične oblike še tako odločilne za napredek in svobodo človeka, ne zagotavljajo avtomatično napredka socialistične družbe. Gre predvsem za to, kaj so najnaprednejše socialistične sile subjektivno in po svoji družbeni in politični moči dejansko sposobne vnesti v demokratične oblike in kaj razmerje moči v družbi dejansko vnaša vanje, ne pa samo za to, da se morajo boriti za te oblike. Kajti vsaka zahteva po svobodi ne pomeni tudi dejanskega boja za svobodo. Tudi fašizem je zahteval svobodo za svojo afirmacijo. In ravno tako ni vsaka kritika dejstev v obstoječem tudi dejanski napor in prispevek k progresivnemu spreminjanju tega obstoječega.

In vendar se pri nas neredko slišijo formalistični argumenti, ki bi se dali reducirati na približno naslednjo logiko: demokracija je neločljiv sestavni del socializma, ergo ne more delati razlike glede družbenega položaja te ali druge kritike.

Ljudje, ki so obremenjeni s tako naivno vero v družbeno moč formul, pozabljajo, prvič, da je odnos do demokratične oblike, ki je predvsem nujno človekovo *sredstvo* v boju mnenj, eno, da pa je razmerje do določene družbene kritike odnos do objektivne vsebine in bistva družbenega gibanja in do razmerja družbenih sil, od katerih je to gibanje odvisno. Družbenozgodovinsko dogajanje se konec koncev ne ravna po tem, *koliko* kritike je bilo v danem času in v kakšnih *oblikah* se je ta izražala, marveč po tem, ali je v tej kritiki dejansko obstajala tudi *taka* kritika, ki je bila *sposobna resnično spreminjati* in razvijati stvari v progresivnem in humanističnem smislu, kar je seveda odvisno od kvalitete te kritike.

In drugič, ti naši formalistični demokrati pozabljajo, da socialistična družba našega časa ni neki dokončno urejeni in zgrajeni družbeni in de-

mokratski sistem, ki bi ga lahko kratko malo dekretirali z razglasitvijo nekaj egalitarnih, demokratičnih, liberalističnih in humanističnih formul. In problem demokracije in družbenega napredka ni v tem, ali bodo iznašli najidealnejšo liberalistično in humanistično formulo — kajti če bi šlo samo za to, bi bil svet že zdavnaj idealna tovarišija — marveč v tem, kakšen družbeni interes in kakšne družbene sile se bodo pojavile po proklamaciji takih formul in kakšna je njihova objektivna in subjektivna moč. Zato ni centralni politični problem naše družbe demokracija kot nespremenljiva teoretična formula, marveč demokracija, ki je organski izraz socialističnih družbenoekonomskih odnosov med ljudmi. Razvoj in uveljavitev take demokracije pa sta predvsem odvisna od sposobnosti in moči najnaprednejših socialističnih sil, da se uspešno bore ne le za demokratične oblike, marveč tudi za resnično socialistično strukturo družbenih sil v teh oblikah.

Dokler gre za premagovanje konservatizma, ki je v naravi človekovega bitja in reagiranja, ali za konflikt v smereh ustvarjalnega iskanja, je široka svoboda kritike naraven okvir za idejna in politična gibanja v socialistični družbi. Vsak arbiter, ki bi si tu lastil monopol v odredjanju resnice, bi se prej ali slej moral sprevreči v coklo napredka.

Drugače pa je s konfliktom, ki slabi socialistično strukturo družbenega in političnega sistema, ki jo deformira ali grozi njeni eksistenci s tem, da slabi prav tiste faktorje in družbene interese, ki so objektivno edino mogoči nosilci socialističnih odnosov v današnjih razmerah. Tu mislim na take faktorje in interese, kot je družbenozgodovinski interes delavskega razreda in njegove avantgarde ter njuna vodilna družbena vloga, družbeno samoupravljanje kot demokratični izraz te vloge, družbena lastnina, socialistični proizvodjalni odnosi in delitev po delu, mednarodni odnosi in podobno. Tak konflikt neizogibno izziva politični boj, kjer razmerje moči obenem vsiljuje tudi oblike boja. Sredstva in oblike te borbe se menjajo v odvisnosti do intenzivnosti družbenopolitičnih nasprotij te vrste. Toda družbena kritika, ki postane instrument takega političnega boja, bo nujno delila usodo tega boja samega.

A tu demokratične oblike same po sebi ne odločajo, čeprav imajo relativno večjo vlogo tam, kjer so postale tradicija, kot pa tam, kjer to niso. Odločajo žive družbene sile, ljudje, v skladu s svojimi interesi in z razmerjem moči dominantnih družbenih sil. Ljudje so v svojem zgodovinskem razvoju vselej in brez velikega omahovanja odvrgli formule, ki so bile pretesne za njihovo družbeno akcijo, ako so bili dovolj močni, da to store.

Zagrizeni branilci angleške parlamentarne demokracije doma, na otoku, na primer niso nikdar omahovali poseči tudi po najbolj nedemo-

kratičnih in nasilnih sredstvih, da bi branili kolonialni imperij, ki je bil steber družbenega in političnega sistema na otoku — vse dokler jim je razmerje moči to dovoljevalo.

In danes protagonisti »svobodnega sveta« prav nič ne omahujejo v Vietnamu, Santu Domingu in drugod, ko z orožjem v rokah duše svobodo samoodločanja narodov, ne zato, da bi branili svoje formule o »svobodah«, marveč zato, da bi branili svojo lastno družbenoekonomsko vsebino teh formul.

In končno ve vsakdo, da se politični ostanki koncepcij stare jugoslovanske družbe, ki se med drugim danes v imenu »svobode« in »demokracije« bore proti socializmu, ne bore za demokracijo, marveč za restavracijo družbenih in političnih odnosov, ki so negacija vsake svobode.

Potemtakem je očitno, da bi vodilne socialistične sile v odločilnih družbenopolitičnih dilemah, ki jih postavlja na dnevni red politični boj v sedanjih pogojih naše socialistične družbe, manifestirale enako zaostajanje družbene zavesti in progresivne akcijske sposobnosti, če bi dušile progresivno družbeno kritiko v obrambi konservativnega dogmatizma, tehnokratskega etatizma, političnega monopola in podobno, kakor tudi, če bi si dovolile, da — zaradi spodrsrljajev v smeri formalnega liberalizma, iluzij in dezorientacije v abstraktnih formulah — prekinejo zvezo z revolucionarnim družbenozgodovinskim interesom delavskega razreda in s tem ustvarijo možnosti za deformacijo socialističnih odnosov ali politično aktivizacijo reakcionarnih sil. Kajti formalizem ni samo večno mediokritetno merilo filistra, ki bi rad živel v svojem lastnem iluzornem svetu miru in odsotnosti problemov, ampak je po navadi tudi priroden sprevednik »božje kazni« za omejenost duha. Zato ni prav nič slučajno, da so madžarski »Petöffy klubovci« s svojim liberalističnim formalizmom doživeli bolj katastrofalen zgodovinski brodolom kakor pa Stalinov despotizem, kajti ti so ustvarili možnost za oživljanje duhov kontrarevolucije, česar Stalin ni storil.

V strukturi in okoliščinah, v katerih danes živi in se razvija naša socialistična družba, je ta problem vsekakor še vedno aktualen in zato tudi na določen način pritiska na stanje našega demokratizma. Ta pritisk še zlasti potencirajo vplivi svetovnih nasprotij in interesov na našo družbo.

Ta pritisk deluje po eni strani v smislu upravičenega omejevanja določenih aspektov formalnega demokratizma, ki je v borbi proti nosilcem takega pritiska nujno. Toda obenem tudi krepi konservativne antidemokratske tendence v sami socialistični družbeni strukturi.

Tako stanje vsiljuje včasih tako imenovane »administrativne ukrepe«¹ proti družbeni kritiki z antisocialističnih pozicij, ki postaja orožje političnega boja. Kakorkoli so ti ukrepi včasih neobhodni in upravičeni, pa so lahko tudi posledica napačnih ocen, dogmatske tesnoprčnosti in drugih nedemokratskih tendenc v našem družbenem življenju. Zato taki ukrepi marsikdaj ne delujejo samo na področju, kjer so nujni, ampak se lahko sprevržejo tudi v izhodišče antidemokratskih vplivov na celotno družbeno življenje.

Zato nevarnost reakcionarnega notranjega in zunanjega pritiska in antisocialistične kritike pri nas ni samo in celo ne predvsem v možnosti restavracije starih družbenih odnosov, kolikor v tem, da ta pritisk krepi vse, kar je prehodnega, konservativnega in nedemokratskega v naši družbi.

Še pred dobrimi sto leti je družbena kritika s pozicij obrambe fevdalnega sistema v marsikateri evropski deželi vršila resen pritisk na afirmacijo demokracije. Komaj nekaj desetletij kasneje je taka kritika postala prav tako smešna, kakor bi bila smešna kritika Kopernikove teorije s pozicij ptolomejskih teorij. S tem je prenehal tudi njen pritisk na razvoj evropske demokracije. Ali pa vzemimo naš lastni primer. Včeraj, ko je bilo odprto vprašanje »biti ali ne biti«² za našo revolucijo, so se morale socialistične sile boriti z drugačnimi sredstvi, kot se bore danes, ko se je socialistični sistem že neprimerno bolj stabiliziral. A v prihodnosti bo ob vse večji stabilnosti socialističnih in demokratskih odnosov ta problem vse bolj izgubljal svojo ostrino vse dotlej, ko bodo ustvarjene družbene možnosti za to, da bo — kakor se je simbolično izrazil Lenin — govorniški oder na vsakem uličnem voglu.

Toda te pogoje si je treba priboriti, in sicer ne le z besedami in liberalističnimi deklaracijami, marveč predvsem z graditvijo takih družbenoekonomskih odnosov med ljudmi in narodi, ki bodo lahko osnova za stabilne demokratske oblike družbenega življenja. A da bi takšen cilj dosegli, je potrebno storiti veliko več kot pa samo izražati želje.

In med drugim je faktor takega napredka tudi dosledna borba proti družbeni kritiki z reakcionarnih pozicij in proti družbeni kritiki, ki se noče držati »pravil igre«³ v sistemu demokratskega socialističnega samoupravljanja.

15. Svoboda kritike

Kakor vrsto drugih družbenozgodovinskih odnosov tako je subjektivistični del naše družbene kritike tudi »svobodo kritike«⁴ spremenil v statično abstraktno formulo zunaj časa in prostora. Različno tolmačenje

tega pojma je obenem tudi izhodišče za različne zahteve glede družbenih možnosti za svobodo kritike.

Te zahteve gredo od čistega formalizma in anarho-liberalističnih konstrukcij pa vse do takih, ki se dajo reducirati na restavracijo buržoaznega političnega sistema.

Ne mislim zanikati, da naša družbena praksa marsikdaj tudi neupravičeno in škodljivo omejuje svobodo kritike in da je take tendence potrebno izpostaviti kritiki. Toda po drugi strani ni treba pozabiti, da so dimenzije in stabilnost svobode kritike odvisne predvsem od stabilnosti osnovne družbene strukture. Dokler je ta osnovna struktura sama predmet kritike, ki je, zavestno ali podzavestno, orožje politične borbe proti njej, so tudi institucije svobode kritike pod stalnim pritiskom bodisi upravičeno zaradi obrambe socialističnega sistema, bodisi kot izgovor v nekritični obrambi subjektivne odločitve ali določenega interesa.

Družbena kritika, ki postane prirepek ali orožje političnega boja z antisocialističnih pozicij, prihaja v nasprotje s celotno usmerjenostjo našega družbenega življenja, in naravno ter nujno je, da se ji socialistična družbena praksa postavi po robu. Kajti taka kritika v naših razmerah prav tako ne more biti »svobodna«, kakor ni »svoboden« politični boj za restavracijo starih družbenih odnosov.

Zelo velika iluzija je potemtakem ali pa zelo naiven politični maneuver tolmačiti svobodo kritike kot nekaj absolutnega, kot kategorijo onstran realnega razmerja družbenih sil. Očitno je, da tu ne gre za nikakršen načelen in še manj za zgolj teoretičen problem, pač pa za izrazito praktično vprašanje političnih odnosov v družbi.

Med drugim je pogosto mogoče brati ali slišati trditve, da svobode ni, brž ko jo nekdo daje, brž ko se ji postavljajo neke meje in podobno. Vse to so velikokrat duhoviti aforizmi, večkrat zelo resnični in dostikrat vzeti tudi iz Marxa. Dokazujejo pa prav nasprotno od tistega, kar bi tisti, ki jih uperabljajo, radi dokazali. Ti aforizmi namreč samo potrjujejo, da absolutne ali neomejene svobode v družbi ni. Ne more obstajati neomejena svoboda tam, kjer obstoji medsebojna odvisnost in odgovornost ljudi. A nam karakter te medsebojne odvisnosti obenem določa in opredeljuje tudi realne dimenzije svobode za posamezne razrede ali posameznike v teh odnosih. Zato bo človek tudi v najbolj »idealnem« demokratičnem sistemu še vedno toliko nesvoboden, kolikor bo utesnjeval svobodo drugega zaradi svoje lastne relativne svobode. Absolutno svoboden je bil samo Robinzon, dokler je bil sam, zato pa je bil tembolj nesvoboden v razmerju do prirodnih sil.

Ahilova peta abstraktnoliberalističnega postavljanja načela o svobodi kritike je v dejstvu, da njegovi nosilci ne vidijo družbenozgodo-

vinske pogojenosti uresničevanja tega načela oziroma njegove odvisnosti od razmerja družbenih sil. Taki interpretatorji svobode kritike in svobode v družbi sploh vidijo samo človeka zase, človeka, ki so ga abstrahirali tako od materialne vsebine družbenih odnosov kakor od prirode, ki je temelj za te odnose. Vsebina njihovega človeka je nekako heideggerjevska človekova »bit zase«, ki je suverena v razmerju do družbe in prirode ter ji družba in priroda pomenita pravzaprav samo zunanje okolje in njegovo orodje. Skratka, le-ti človeku pravzaprav pripisujejo božanske lastnosti, lastnosti bitja, ki se lahko abstrahira od tistih objektivnih, materialnih razmerij, ki so v resnici bistvo njegove eksistence. Ne vidijo pa človeka, ki je po samem svojem družbenem interesu nerazdruženo angažiran v družbenih protislovjih — tudi ne glede na njegovo voljo in ne glede na stopnjo njegove zavesti — in ki je zato v določenih okoliščinah prisiljen delovati kot družba tudi takrat, kadar navidezno deluje popolnoma individualno. Kajti človekovega bitja samega zase ni. Človekovo bitje eksistira samo v razmerju do prirode in do družbe in lahko živi v prirodi in družbi samo pod pogojem, če se neprestano podreja njunim zakonom. Zakaj prav s takim podrejanjem istočasno te zakone obrača v svoj prid. A ljudje, ki iščejo človeka kot abstraktni pojem mimo teh razmerij, dejansko iščejo boga ali pa poskušajo »spremeniti« samega človeka v boga.

Človek ne more spreminjati sveta in sebe v njem po neki božji podobi, ki leži v njem samem, marveč s tem, da spreminja stvari okrog sebe in s tem ustvarja možnosti za drugačne odnose med ljudmi. In ker človek ni bog, ker ni samo del družbe, marveč tudi del prirode, ki mu vsiljuje določene odvisnosti in zakonitosti in ki s tem vpliva tudi na značaj družbenih razmerij med ljudmi, zato to, kar ustvari človeška roka, ne more biti popolno, idealno in dokončno. Tudi svoboda ne in tudi človečnost ne.

Toda to ni bistveno za ustvarjalno vlogo človeka v družbi. Bistven je progres v samem gibanju k smotru, ki mu človek v tem gibanju sledi, in kakšno je mesto človeka, razreda, ideje, zahteve po svobodi *v tem gibanju*. Tudi svoboda je potemtakem sredstvo človeka, sredstvo njegove borbe. A abstraktnoliberalistično obravnavanje svobode bi svobodo v določenih okoliščinah lahko spremenilo v okove prav za tiste procese, ki so edino sposobni dajati človekovi svobodi vse širše dimenzije.

A prav tu je razvodnica med ustvarjalnim znanstvenim in empiričnim razmerjem do stvari in družbe in pa utopističnim ter dogmatskim in bogoiskateljskim. Zato je Krleža v svojem »Areteju« z besedami »in vendar je to opičja roka...« izrazil veliko več zaupanja v človeka in veliko več humanizma, kot pa tisti »liberalci« in lažni »humanisti«, ki

neprestano merijo človeka v družbi z merili skonstruiranih abstraktnih idealov in formul in ki so obenem neprestano razočarani nad njim, kajti štejejo mu v subjektivno lastnost in greh tudi tisto, kar je manifestacija objektivnega stanja stvari.

Tak način razmišljanja je tipičen prav za metafizično mišljenje. Za tak način razmišljanja je enako vedno tudi isto. Zato je svoboda ali svoboda ali ni svoboda. Ker je v taki koncepciji človek sam abstrakcija od vsega tistega, kar je dejansko eksistenca človeka, so v tej koncepciji tudi vsa sredstva njegove družbene akcije izražena abstrakcija od bistva dejanskega, rekel bi, materialnega odnosa med ljudmi po eni in odnosa človeka do prirode po drugi strani, se pravi, od proizvodjalnih, gospodarskih, delitvenih, ustvarjalnih in drugih odnosov in od razvoja proizvodjalnih sil oziroma od človekovega obvladovanja prirodnih zakonitosti.

Dejansko pa so značaj, razpored in »dimenzija« svobode odvisni predvsem od značaja družbenih odnosov in razmerja moči družbenih sil v teh odnosih. Ko bi ne bilo tako, v svetu ne bi bilo toliko različnih političnih sistemov. Boriti se za širše dimenzije demokratične svobode pomeni boriti se za bolj razvite socialistične družbene odnose, in sicer predvsem s tem, da si prizadevamo ustvarjati objektivne možnosti, ki omogočajo in pospešujejo napredek takih odnosov. Prav gotovo bo človek individualno lahko »svobodnejši« spričo tako visoko razvite znanosti, tehnike in proizvodjalnih sil, v katerih bo živo človekovo delo reducirano na minimum in v katerih si bo vsaj najvažnejše življenjske potrebe lahko pokrival brez omejitev, kot pa je ob 8-urnem delavniku in distribuciji življenjskih dobrin po delu. In prav nič slučajnega ni in tudi ne izraz kake subjektivne naprednosti ali zaostalosti, če so na ozkem področju metropol imperialističnega sveta nastale relativno stabilne demokratične institucije, medtem ko je največji del sveta, ki je ekonomsko zaostal, v takem položaju notranjih napetosti, da bi bila tam aplikacija institucij zahodnega parlamentarizma nevzdržna.

S tem pa ni rečeno, da subjektivna volja odločajočih družbenih faktorjev v boju za širše dimenzije demokracije in človekove individualne svobode ne igra nobene vloge. Nasprotno, da bi »objektivno« postalo obenem tudi »človekovo«, se mora izraziti tudi v njegovi zavesti in njegovi subjektivni družbeni akciji. Tehnokratizem in birokratizem, konservativna vezanost na obstoječe, obramba določenih parcialnih interesov, zaostalost misli in podobni pojavi so v socialistični družbi vsekakor vir subjektivnega odpora proti demokratizmu in individualni svobodi.

Tudi v socialistični družbi je potemtakem potrebno, da si najnaprednejše družbene sile zavestno prizadevajo premagovati ta odpor in uresničevati človekovo težnjo po svobodi ter adekvatne demokratične

institucije. Toda vse to ne demantira, marveč samo potrjuje, da se borba za vse širšo človekovo kontrolo nad silami prirode oziroma za razvoj proizvodjalnih sil in za vse naprednejše socialistične družbene odnose ter borba za svobodo in demokracijo ne moreta ločiti, saj gre za dve strani istega procesa. Konec koncev velja tudi za te probleme, da je človek v družbi lahko samo toliko svoboden, kolikor kot družba spoznava objektivne nujnosti družbenega življenja in postane s tem sposoben vplivati na delovanje teh nujnosti.

Vse to pa obenem pomeni, da taka borba za svobodo ustvarja obenem »nesvobodo« in institucije prisiljevanja za družbene sile, ki delujejo v nasprotni smeri. Ta nesvoboda ima lahko obliko državnega dekreta, lahko pa je tudi dejansko stanje stvari ob najširši formalni demokraciji. Ali bo eno ali drugo, to je odvisno od strukture družbe in od intenzitete njenih notranjih napetosti.

Taisto še zlasti velja tudi za družbeno kritiko, ki je med najvažnejšimi instrumenti takšnega konflikta.

Najbolj očitno postane to dejstvo, če vzamemo primer dveh skrajnosti, to se pravi, če ga pogledamo skozi prizmo odprtega razrednega konflikta. Družbena kritika s stališča zgodovinskih interesov dveh diametralno si nasprotnih razredov si mora biti globoko nasprotna. V takih odnosih postane avtomatično vsaka družbena kritika, najsi bo subjektivno še tako nepristranska in strogo znanstvena ali celo abstraktno teoretična, v tej ali oni meri del politične prakse in zato deli tudi usodo politične prakse enega ali drugega razreda.

Ta dejstva potrjujejo, da je nemogoče govoriti o absolutni ali brezpogojni svobodi kritike tam, kjer stoje za to kritiko realni nasprotujoči si interesi družbenih sil, a zlasti ne, kadar gre za razredna nasprotja in za kritiko, ki je objektivno ali subjektivno angažirana v obrambi takih ali drugačnih razrednih interesov. Tu potemtakem ne gre za dialog v borbi mnenj in iskanju resnice, kajti ta ima tu različen pomen za prvi ali drugi razred, temveč za konflikt interesov, ki ga je mogoče zgodovinsko premagati samo v sferi spreminjanja materialnega razmerja sil. Navsezadnje vsakdo ve, da se konflikti revolucija-kontrarevolucija, napredek-reakcija, fašizem in antifašizem, imperializem in antiimperializem itd. ne rešujejo z verbalistično kritiko, marveč z razmerjem realne, se pravi, materialne moči sil, ki stoje za prvim ali drugim družbenim interesom.

Seveda ima svoboda kritike v teh konfliktih in družbenozgodovinskih gibanjih izreden pomen. Vendar je orožje tega konflikta, ki si ga morajo nastopajoče družbene sile vselej šele priboriti, ne pa kaka abso-

lutna kategorija, ki je tako rekoč prirojena človekovi narodi in ki jo človeku samo slučajno kratijo kake zunanje sile.

Prav zato svobode kritike ni mogoče obravnavati samo zase, zunaj časa in prostora. Kajti spričo večjih notranjih družbenih napetosti, ki izhajajo bodisi iz nezadostno razvite družbene strukture bodisi iz mednarodnega okolja, v katerem se razvija socialistična družba, se mora vsaka kritika, ki ni zavzela jasne pozicije v konkretnem odnosu družbenih sil, znajti v vlogi kopja in štita za družbeno akcijo, ki se upira napredku socializma.

Zahtevo po svobodi kritike postavljajo določene družbene sile vedno takrat, kadar si hočejo ustvariti ali razširiti prostor, mostišče za svojo družbeno akcijo. Konec koncev, če človeka ne zebe, ne bo spraševal, kje ima plašč.

Ena prvih zahtev mladega delavskega gibanja na zgodovinskem prizorišču — pri nas in povsod drugod — je bila zahteva po svobodi družbene kritike, kajti to gibanje je stopalo v borbo proti obstoječi družbi sploh. In ena najbolj glasnih zahtev vseh ostankov stare družbe pri nas je vedno, od prvih dni zmage naše revolucije do danes, bila zahteva po svobodi kritike, da bi si tako razširili prostor za svojo politično akcijo.

Ko so se progresivne sile naše socialistične družbe znašle pred problemom tehnokratskega in birokratskega kenservatizma, se je seveda znova in v drugačni varianti postavila zahteva po večji vlogi in po svobodi družbene kritike. Tu je zahteva po svobodi kritike odigrala in igra nedvomno progresivno zgodovinsko vlogo. Toda obenem z najbolj naprednimi silami socialistične družbe postavljajo isto zahtevo tudi politični in ideološki ostanki stare družbe in elementi etatističnega tehnokratizma, ki izvajajo reakcionarni ali konservativni pritisk na naš družbeni in demokratični razvoj, bodisi da gre za našo lastno družbo, bodisi da gre za faktorje iste vrste v svetu, ki nas obkroža.

Zato morajo biti progresivne sile socialistične družbene zavesti varuh svobode kritike, toda obenem morajo prevzeti tudi vso odgovornost za uspešen odpor proti tisti destruktivni družbeni kritiki, ki dejansko vodi k negaciji svobode za ogromno večino ljudstva.

In prav zato je danes — s stališča svobode kritike in borbe mnenj — v naših razmerah najvažnejša in odločajoča vztrajna ustvarjalna akcija in boj za take stabilne demokratične odnose ter institucije in za tako zdravo klimo medsebojne demokratične odgovornosti, v kateri bo dovolj prostora za družbeno kritiko in borbo mnenj s pozicij socializma, toda v kateri bodo socialistične sile obenem tudi sposobne, da se razmeje od tendenc, ki so socializmu tuje, in da se postavijo po robu destruktivni,

to se pravi zavestno ali podzavestno antisocialistični kritiki, ki se spreminja v politično akcijo.

A največjo subjektivno odgovornost v ustvarjanju takih možnosti in odnosov ima predvsem socialistična družbena kritika sama.

14. *Odgovornost demokracije in odgovornost kritike*

Seveda tudi v socialistični družbi ni nezmotljivega arbitra, ki bi lahko odločal o tem, kolikšne naj bodo dimenzije svobode kritike, da bi se ta svoboda ne sprevrgla iz orodja progressa v orodje reakcionarnih sil. Tudi v tem pogledu je praksa socializma samo potrdila večno znano resnico, da noben aparat oblasti — tudi socialistični ne — ni imun za bolezen subjektivnega ocenjevanja stvari in samovoljnega uporabljanja oblasti.

Prav gotovo je najuspešnejše in najnujnejše sredstvo proti takim deformacijam tisti sistem demokratičnih pravic in institucij, v katerih je zajamčena javnost odločanja in najširša svoboda demokratične kritike. Če bi socialistična družba podcenjevala pomen takega stabilnega demokratičnega mehanizma in se zanašala izključno na subjektivno progresivnost vodilnih družbenih sil in njihovo vdanost interesom delovnih ljudi, bi odpirala pot subjektivnemu odločanju v družbi, tehnokratizmu, birokratizmu in celo političnemu absolutizmu. Zgodovina socialistične prakse je to ugotovitev vsestransko potrdila.

Zato smo po naši revoluciji prav problemu značaja in obliki demokratične zakonitosti in ustreznih demokratičnih institucij upravičeno pripisovali izreden pomen. Celoten naš ustavni sistem teži k afirmaciji takega političnega ustroja, v katerem bi bile možnosti subjektivnega tolmačenja meja demokratičnih pravic in svobode reducirane na minimum.

Toda, kakor smo že prej poudarili, kakorkoli je demokratičnost resničnemu socializmu imanentna in pogoj njegovega napredka, tako je tudi res, da prav družbenoekonomska *osebina* socialističnih odnosov med ljudmi daje tej demokratičnosti smisel in samo ta vsebina ustvarja možnosti za vse širše dimenzije svobode. Sistema in mehanizma socialistične demokracije potemtakem ni mogoče graditi iz kakršnegakoli »materiala«, zlasti pa ne na podlagi papagajskega ponavljanja klasičnih formul buržoaznega liberalizma, ki celo sodobni, razviti buržoazni državi ne ustrezajo več, temveč samo v oblikah, ki zagotavljajo organsko *povezanost oblike z njeno socialistično funkcijo*. In kolikor bolj bo adekvatna ta povezanost, toliko bolj bo demokratični mehanizem ne le sposobnejši, da se sam bori proti pritisku antisocialističnih vplivov in birokratskega

konservatizma, ampak tudi, da se upira subjektivnemu omejevanju svobode kritike.

Tudi za stabilizacijo in vse širše dimenzije svobode družbene kritike nam je torej potreben tak demokratični mehanizem, v katerem bo *objektivno progresivni* družbenozgodovinski interes delavskega razreda oziroma delovnega človeka v procesu družbenega dela čim *neposredneje* prišel do izraza, a ne izključno samo prek nekih splošnih političnih, idejnih, filozofskih ali drugih reprezentantov, kar je karakteristično za politični sistem klasične buržoazne države in kar želi naša novoplato-novska »elita«. Kajti tak demokratični sistem družbenega samoupravljanja je prav tista oblika, v kateri se lahko z najmanj ovir realizira proces združevanja človeka s pogoji, sredstvi in plodovi njegovega dela, se pravi socialistični proizvodni odnosi, h kakršnim težimo in ki so obenem zarodek jutrišnje brezrazredne družbe. To je torej tudi edina realna pot »dezalienacije«, ki jo nekateri naši »teoretiki« tako neusmiljeno trpinčijo s tem, da jo nategujejo na kopita svojih subjektivističnih tez, ki so vse prej kot pa nakazovanje poti in sredstev za resnično dezalienacijo. Za večino vseh teh subjektivističnih teorij o »dezalienaciji« je na primer karakteristično, da se takoj najdejo v obrambi klasičnega politično-representativnega sistema, ki je tipičen nosilec »alienacije«, kakor hitro se lotijo »teoretične« kritike družbenega samoupravljanja.

Zato se »družbena resnica« ne da preverjati samo v sferi idejne borbe in teoretske družbene kritike. Vsekakor je afirmacija interesov delavskega razreda oziroma delovnega človeka v demokratičnem mehanizmu najbolj zanesljiv faktor vsakdanjega progresivnega preverjanja tako resnice v družbeni praksi kakor tudi resnice v kritiki te prakse.

Prav v taki vlogi je prelomni družbenozgodovinski pomen in smisel socialističnega družbenega samoupravljanja. Kajti sistem samoupravljanja ustvarja tiste najpovoljnejše demokratične okoliščine, ki omogočajo, da se borba mnenj in družbena kritika neposredno konfrontirata z družbeno prakso, in sicer spričo zgodovinskih progresivnih družbeno-ekonomskih interesov delavskega razreda in delovnega človeka, ne pa spričo nekega subjektivnega arbitra ali pa verbalistične bitke abstraktnih formul. V takih okoliščinah mora postopno odpasti tudi vsaka potreba po subjektivnem, državnoadministrativnem ali podobnem določanju meja svobode kritike. Zato je prizadevanje najnaprednejših socialističnih sil za afirmacijo, stabilizacijo in nenehen napredek demokratičnega socialističnega samoupravljanja, skupaj z vso politično vrhno gradnjo, ki ustreza njegovi afirmaciji — s specifično zgodovinsko vlogo oblasti delavskega razreda in z vlogo njegove revolucionarne avantgarde vred

— obenem tudi prvi pogoj in faktor stabilizacije tistih demokratičnih oblik in instrumentov, ki lahko zagotove svobodo kritike.

Drugi pogoj in faktor pa je socialistična zavest, socialistična misel, teorija ter sinteza izkušenj prakse, a v tem okviru zlasti tudi sama socialistična družbena kritika.

Samo rezultati, ki jih socialistične sile *izbojujejo v idejni in politični borbi z vsem tistim, kar zadržuje kolo zgodovine*, ostanejo trajni element družbenega napredka in njegova gibalna sila. Zato je eno izven dvoma: čim sposobnejše in bolj razvite bodo zavestne socialistične sile in kolikor bolj bodo angažirane, močne, ustvarjalne in plodne v odprti bitki s pritiskom konservativne in reakcionarne ideologije, tem lažje bo socialistična družba premagovala notranje družbene napetosti in tem manj bo potrebe in možnosti za zatekanje k sredstvom državnega ali ekonomskega prisiljevanja in s tem tudi subjektivnega določanja meja demokratične svobode. *In narobe, kolikor slabotnejše oziroma kolikor manj dinamične in ustvarjalne bodo socialistične sile na področju idejnega gibanja v družbi, kolikor bolj bodo same pod pritiskom prakticizma in konservatizma, toliko močnejši bo v sedanjih razmerah tudi nastop socializmu tujih tendenc in dezoritentacije, a s tem tudi situacij, v katerih družbene napetosti lahko porajajo antidemokratične tendence in s tem tudi deformirajo celo same demokratične institucije, vključno tudi institucije svobode kritike.*

Kakorkoli so formalne demokratične garancije in institucije nujen okvir in opora svobode kritike in borbe mnenj, pa potemtakem niso vse in se tudi same po sebi ne morejo obdržati, če jih zavestno ne vzdržujejo ljudje, ki tvorijo družbo. Nevarnost tem institucijam potemtakem ne preti samo od »stalinistične države in partijske birokracije«, kot trde reakcionarni demagogi in nekateri kratkovidni formalisti, ampak od cele vrste faktorjev in med njimi zlasti tudi od neresnične, destruktivne in antisocialistične kritike, ki postane orožje političnega boja.

Eden od odločajočih virov svobode kritike je zato predvsem tudi *sam človek, ki kritizira*, njegova sposobnost, da spoznava objektivne nujnosti, jasnost socialističnega izhodišča in smotra njegove kritike ter njegova odgovornost za učinek kritike na realno družbeno dogajanje. Z drugimi besedami, realna dimenzija svobode kritike je v naših razmerah v veliki meri odvisna tudi od občutka odgovornosti avtorja kritike do resnice, ki je v objektivnem stanju stvari, v kompleksu naše in mednarodne družbene stvarnosti. V tem se mora resnična socialistična družbena kritika nenehno ne le razlikovati od destruktivne kritike z antisocialističnih pozicij, marveč mora biti tudi v neprestani borbi z njo. Socialistična družbena kritika je lahko zelo ostra in radikalna, pa bo

vendar izrazito konstruktivna, kakor hitro se bo — ne le z zunanjo frazo, marveč z manifestiranjem resnične odgovornosti za socialistično družbo — nedvoumno razmejila od kritike, ki ji je namen ali pa dejanski rezultat politična akcija proti socialistični družbi.

Prav zato, da bi ne bilo administrativnih intervencij na področju borbe mnenj in družbene kritike in da bi se demokratične oblike našega družbenega življenja čim svobodneje razvijale, je potemtakem potrebna resnična *socialistična*, marksistična družbena kritika: radikalna in ostra po vsebini, toda konstruktivna, demokratična in humanistična po obliki. Taka kritika mora biti sposobna biti bitko na dveh frontah: proti konservatizmu, deformacijam, zaostajanju in zablodam same socialistične prakse in proti tendencam, ki s kritiko socialistične prakse poskušajo obenem vsiliti socialistični družbi politično borbo za socializem ali proti njemu, za socialistično samoupravljanje ali proti njemu.

Toda v naši znanstveni družbeni kritiki je marsikdaj tako stanje, da se nosilci te kritike pogovarjajo »med seboj« kakor gluheci: vsakteri pripoveduje svoje, a nobeden ne odgovarja drugemu, čeprav govorita o istem predmetu in o isti praksi, vendar na povsem različnem način. Ne more biti dvoma, da je to velik minus za stanje v naši socialistični družbeni kritiki in misli sploh.

Tudi na tem področju se ljudje seveda lahko motijo in se tudi neizogibno motijo. Te zmote kritike se v demokratični borbi mnenj in pa v preverjanju na podlagi družbene prakse vedno znova korigirajo ali pa stihijsko potiskajo vstran in pozabljajo. Kar potemtakem lahko socialistična družba zahteva od družbene kritike, ni njena nezmotljivost, pač pa njeno *socialistično izhodišče in cilj ter demokratična odgovornost* za njeno učinkovanje na realna družbena razmerja, od katerih je odvisen razvoj socializma v danih okoliščinah. In prav s to svojo konstruktivnostjo in moralno-politično odgovornostjo postaja socialistična družbena kritika eno najvažnejših oporišč svobode kritike in razvoja demokratskih institucij, ki jo ščitijo.

Nikakor se potemtakem ne moremo strinjati s tistimi našimi subjektivističnimi teorijami o družbeni kritiki, ki to kritiko ter njene metode, sredstva in oblike razglasa za »tabu«, o katerem ne sme nihče govoriti, razen veliki duhovni tega »tabuja« samega. Vprašanje o vlogi, sredstvih in metodah družbene kritike v našem socialističnem sistemu in pa o tem, kaj pomeni svoboda kritike v današnjih razmerah razvoja naše družbe, vsekakor ni nikakršen misterij, ki naj se z njim ukvarja samo neka »duhovna elita«. Nasprotno, to je praktično vprašanje razvoja naše in vsake demokracije, kajti ni demokratičnih pravic brez obveznosti in demokratične odgovornosti. To vprašanje torej moramo

razčističevati, če hočemo imeti ne le stabilne demokratične institucije svobode kritike, marveč tudi resnično in učinkovito socialistično družbeno kritiko, ki bo lahko dejansko izrinila državne prisilne ukrepe in podobna sredstva s tega področja družbenega življenja ali jih vsaj postopno zmanjševala na minimum. Tako prizadevanje bo vsekakor veliko več prispevalo k razreševanju družbenih vprašanj, ki povzročajo konflikte na tem področju našega družbenega življenja, kakor pa eklektično paberkovanje po idejnem arzenalu preživelih družbenih odnosov, paberkovanje, ki je značilno za vse te subjektivistične teorije, o katerih smo razpravljali.

(Se nadaljuje)

OGNJEMET OB SENI

Lojze Krakar

*Moje sanje so zločin nad mojim življenjem.
Moje sanje so zločin v stoletju matematike.
Jaz sem poslednji nevernik, obsojen
na strašno grmado plamenečega živočvoja.*

Na razglednici, poslani s Sacré Coeur

MESTO vseh grehov in čednosti, čepečih okoli Presvetega srca
kakor gnezdeca sinje ptice,
mesto prostitutk in klošarjev, ki spočenjajo na metrojskih
rešetkah pesnike in revolucije,
golo mesto vsakdanjih skrbi, oblečenih nič drugače kakor
slovenske matere,
mesto najlepših majskih večerov.

Mesto, ki je mešanica smradu iz kanalov in vonja
poljubov s kipov Rodina,
mesto, ki žaluje za zgubljenimi vojnami z vojaškimi
mašami v cerkvi Brezmadežne,
leno in sito mesto, ki bogve zakaj prosjači celo pred
najrevnejšim pesnikom z vzhoda,
mesto najlepših majskih večerov.

BELEŽKE O NAŠI DRUŽBENI KRITIKI

(Konec)

Edvard Kardelj

15. Izhodišče in smoter socialistične kritike

Na temelju poprejšnjih ugotovitev lahko povzamemo, da mora resnična socialistična idejna in teoretična družbena kritika imeti zlasti naslednje lastnosti: prvič, nedvoumno mora izražati družbeni smoter, ki je izraz družbeno-ekonomskih in političnih interesov in teženj delovnih ljudi, se pravi, po svojem družbenem položaju najnaprednejših družbenih sil; drugič, usmerjena mora biti tako, da odkriva, spodbuja, krepi in usposablja vse faktorje, ki so *objektivni* družbeno-zgodovinski nosilci gibanja k takemu smotru; in tretjič, vse elemente kritike od njene vsebine do metod, sredstev in jezika kritike mora kontrolirati in usmerjati globok občutek odgovornosti za tak razpored v razmerju moči družbenih sil, ki zagotavlja pogoje, v katerih se bodo napredni socialistični faktorji lahko uveljavili. To pa pomeni, da mora biti sposobna, da se postavi po robu ne samo kritiki z izrazitih antisocialističnih stališč, marveč tudi tisti stihijski kritiki, ki je slepa in dezorientirana, ki razorožuje socialistične sile in ki postaja tako — hote ali nehote — cokla napredne družbene zavesti.

Družbena kritika sama po sebi — tudi če je najbolj kvalificirana — neposredno v ničemer ne more spremeniti stanja stvari. To stanje spreminjajo ljudje s svojo zavestno družbeno akcijo, na podlagi svojih lastnih družbenih interesov in iz zavestnega spoznanja razmer, poti in sredstev za uresničenje progresivne družbene akcije. Seveda je družbena kritika — skupaj z izkušnjo, znanostjo in v prihodnost stremečo človekovo mislijo — med glavnimi viri tega spoznanja.

S tem pa prihajamo do vprašanja o razmerju med zavestnimi faktorji socialističnega napredka ter celotno problematiko vloge in položaja družbene kritike v razmerah socialistične družbe. Kajti očitno je, da se za zavestne socialistične družbene sile vprašanje o vlogi socialistične družbene kritike ne reducira zgolj na vprašanje o svobodi kritike oziroma o splošnih demokratičnih razmerah, v katerih se socialistična družbena kritika lahko razvija, marveč se nujno povezuje tudi z vprašanjem o vseh drugih pogojih, ki so nujni, da bi družba imela tudi *kvalitetno kritiko*.

V razmerah socialistične družbe nimajo faktorji socialistične družbene zavesti vloge in položaja opazovalca, ki samo tolmači pojave,

temveč morajo odločati, spreminjati stanje stvari, ustvarjati in imeti demokratično odgovornost za rezultate družbene akcije — in to v danih razmerah družbene resničnosti. Pri tem je nujna družbena aktivnost socialističnih sil v boju proti reakcionarnim tendencam in tehnokratsko-birokratskemu konservativizmu. Gre za njihovo sposobnost in subjektivno zrelost kot nosilcev boja za družbeni napredek, skratka, gre za njihovo odgovornost nasproti zgodovinskim in neposrednim interesom družbenih sil, katerih del in izraz so. V tem smislu ima prav gotovo en sam dejanski korak naprej pri ustvarjanju pogojev za napredek družbenih odnosov v praksi večji družbenozgodovinski pomen kot vsa tista kritika, ki temelji zgolj na željah in konstrukcijah zunaj časa in prostora, ali pa izključno na pozitivističnem ugotavljanju dejstev, ki ga, mimogrede povedano, tako pogosto pozitivistično-subjektivistični kritiki spremljajo s silnim grmenjem proti »pozitivizmu« marksistov, posebej pa Marxa, Engelsa in Lenina.

Čeprav je potemtakem svoboda kritike najbolj spodbudno ozračje za njen razvoj in družbeni napredek, pa ta svoboda vendarle ni edini problem, za katerega se morajo zanimati aktivne socialistične družbene sile. Kakor svoboda znanosti sama po sebi ne ustvarja znanosti, marveč so potrebni še mnogi drugi faktorji, tako tudi svoboda kritike sama po sebi ne odloča o kvaliteti kritike. O njej odločajo predvsem ljudje, ki sodelujejo v tej kritiki v skladu s svojimi osebnimi sposobnostmi in z interesi družbenih sil, ki stoje za njimi oziroma s katerimi se objektivno, neodvisno od svoje volje, istovetijo. O njej prav tako odločajo ljudje, ki sprejemajo to kritiko kot orožje svoje družbene akcije ali, ki se v imenu svojih družbenih interesov bore proti njej — ne zato, ker je kritika, marveč zaradi njene družbenozgodovinske vsebine.

Strokovno zbiranje in analiza podatkov sama po sebi ne dajeta kaj bistveno novega v znanstvenem spoznavanju. Šele ustvarjalna fantazija znanstvenika, usmerjena k sintezi kot smotru, daje novo znanstveno dognanje. Tako je tudi z družbeno kritiko. Samo sposobnost družbe za ustvarjalno akcijo je faktor, ki ne le preverja resničnost kritike, ampak ji daje tudi pravo mesto in vlogo v tej akciji.

Prav zato smo prej ugotovili, da se družbena kritika ne ločuje in se ne more ločiti od političnega boja ter da se tudi o svobodi kritike ne more govoriti mimo dejanskega razmerja moči družbenih sil. Demokratični napor socialistične družbe ustvariti razmere za vse svobodnejšo kritiko morajo biti torej nujno povezani z napor socialističnih sil, da ustvarijo tudi vse druge pogoje za resnično in ustvarjalno socialistično in marksistično kritiko kot vodilno progresivno družbeno kritiko.

Človek, ki je pozitivistično orientiran v znanstvenem raziskovanju, bo nemara dejal, da postavljamo s tem znanstveni kritiki ideološke meje. Toda ne govorimo o socializmu v njegovih konkretnih idejnih in političnih manifestacijah, temveč o socializmu kot zgodovinskemu izrazu objektivnih zakonitosti v družbenem razvoju. Prav tako ne govorimo o formulah marksizma, kakršne so nastale v njegovi dejanski prilagoditvi zgodovinskim potrebam, temveč o marksizmu kot velikem znanstvenem odkritju na področju raziskovanja družbenega življenja, ki je postalo izhodišče za znanstveno lotevanje problemov socializma in družbe v prehodu od kapitalizma k socializmu. Zgodovina je ovrgla marsikatero tezo posameznih marksistov, toda potrdila je Marxova in tudi mnoga druga, na Marxovi teoriji zasnovana znanstvena odkritja. Noben resen znanstvenik ne more mimo teh odkritij. Zato so celo sodobne teorije, ki branijo kapitalizem in odklanjajo socialistično jedro marksizma, odkrito ali prikrito prevzele dobršen del Marxove teorije, oziroma so prišle do nekaterih sklepov, do katerih je Marx prišel že zdavnaj pred njimi.

Socialistična usmeritev družbene kritike in njena marksistična osnova potemtakem ne pomenita umetnega ideološkega omejevanja družbene kritike. Nasprotno, to sta tisto nujno izhodišče za resnično znanstveno kritiko, ki so ga ustvarili dosedanja uspehi v razvoju znanstvene misli na področju družbenih odnosov in pa naša socialistična revolucija, ki ne more dovoliti vrnitve na staro — če naj ostane zvesta sama sebi — temveč samo nadaljnjo progresivno in demokratično evolucijo. Še več, socialistično izhodišče osvobaja družbeno kritiko prav tiste ideološke omejenosti, ki jo dobršnemu delu sodobne družbene kritike v svetu vsiljuje boj za obrambo kapitalističnih odnosov in pa konservativizem, ki izraža težnje k ovekovečenju teh ali onih prehodnih, oziroma zgodovinsko pogojenih družbenih oblik v dobi razpadanja kapitalizma in nastajanja novih družbenoekonomskih odnosov. Socialistično izhodišče in namen družbene kritike v naših razmerah sta potemtakem prvi pogoj ne samo zato, da bi bila kritika napredna, temveč tudi za to, da bi bila znanstvena. Če pa pravim socialistično izhodišče, ne mislim na vsakdanjo politiko socialistične države, pa tudi ne na obstoječe oblike uresničevanja socialističnih odnosov, marveč na znanstveno dokazano ugotovitev, da sodobna družba ne more napredovati drugače kot v socialistični preobrazbi produkcijskih odnosov in odnosov med ljudmi sploh.

Zato ni nič bolj omejeno in pritlikavo kot tisto »principialno antirezimovstvo«, ki izhaja iz teze, da pomeni biti progresiven biti proti vsemu, kar »obstoji«, ali kar je »vladajoče«. Avtorji takih tez — kolikor ne gre za navadno zanesenjaštvo — so bržčas žrtev vulgarnega pojmovanja dialektičnega značaja družbenih gibanj. V dialektiki gibanja se

»obstoječe« nenehno negira, da bi mogla nastati sinteza »novega«. Vendar to ne pomeni, da v živem dogajanju v družbeni praksi vsi ti elementi dialektičnega nasprotja razpadajo v medsebojno izolirane faktorje, ki si stoje drug nasproti drugemu kot tekmovalci v boksarskem ringu. Zdi se, da nam prav to hočejo »dokazati« nekateri naši subjektivistični tolmači dialektike.

Če bi bila taka interpretacija dialektike pravilna, potem bi moralo vsako spočetje novega bitja pomeniti materino smrt.

Ne mislim se spuščati v filozofijo, ker to ni moja stroka. Vendar ni potrebno, da mora biti človek profesor filozofije da bo razumel, da bistvo dialektike ni samo v protislovjih, marveč tudi v *enotnosti* protislovij. Negacija »obstoječega« ni nekaj zunaj »obstoječega«, ampak je v njem samem, kot del »obstoječega« in obenem njegova organska zveza z »novim«. Prehod od »obstoječega« v »novo« se zato ne more izvršiti enostavno z golo negacijo obstoječega, marveč samo s kvantitativnimi spremembami v samem dialektičnem gibanju *enotnosti protislovja*. To pa tudi pojasnjuje, zakaj kontinuitete družbenega napredka ni mogoče zagotoviti z odpravljanjem »obstoječega«, marveč samo z nastajanjem novega v tem obstoječem. Konec koncev vsakdo ve, da bi bila z vsako »zunanjostjo« negacija »obstoječega« prekinjena kontinuiteta organskega življenja. Njegova dialektična negacija je lahko samo zarodek novega v njem samem. Prav zato v kontinuiteti življenja staro ne more biti »odpravljen«, dokler je »novo« od njega odvisno.

Lenin je imel vsekakor zelo prav, ko je o dialektični negaciji dejal naslednje: »...ne golo zanikanje, ne zanikanje tjavdan, ne skeptično zanikanje, omahovanje, ne dvom niso značilni in bistveni za dialektiko — ki nedvomno vsebuje element zanikanja in pri tem kot svoj najvažnejši element — ne, pač pa zanikanje kot moment povezovanja, kot moment razvoja, s tem da zadržuje pozitivno, to je brez vsakega omahovanja, brez vsake eklektike...« (Lenin, Filozofske tetrad, Moskva 1947, str. 197.)

Če je to res, potem tudi družbena kritika ni nekaj nad »obstoječim« ali zunaj »obstoječega«, marveč je v njem samem. Torej tudi boj za bodočnost ni zgolj v političnem boju za odpravljanje »obstoječega«, marveč predvsem v odkrivanju in osvobajanju poti za razvoj zarodkov novega, ki se nenehoma porajajo v starem. Človekova misel mora sicer večno hiteti naprej, ne le pred hotenji, marveč tudi pred možnostmi današnjega dne; toda ustvarjalna bo samo, če bo obenem obdržala tudi kontinuiteto z »obstoječim«, kajti prav v tem je tudi njena resničnost.

Naši subjektivistični družbeni kritiki si potemtakem preveč domišljajo, ko trde o sebi, da govore v imenu dialektične negacije obsto-

ječega, zlasti če imamo pred očmi poprejšnje ugotovitve, da dobršen del te kritike »negira« prav zarodke novega in ne staro v »obstoječem«. Že v smešno pa se sprevrta take vrste »dialektična negacija« »obstoječega«, kadar se ta identificira z »načelom« antirežimovstva. Nosilci takih pojmovanj se ne vprašajo, za kakšne alternative »obstoječega« gre in kakšen je *objektni* pomen in mesto tega ali onega elementa »obstoječega« v procesu družbenozgodovinskega napredka. Zato tudi ne morejo ali pa nočejo razumeti, da je »principialno antirežimovstvo« v družbenozgodovinskem pomenu prav tako nesmiselno, kakor je nesmiselno tudi »principialno režimovstvo«.

V političnem življenju sicer prve in druge težnje stalno spremljajo družbeno dogajanje, toda same zase niso nikoli vplivale na to dogajanje, ker so vselej samo jalova periferija družbenega življenja. Uveljavljajo se le kot spontan zaveznik teh ali onih družbenih sil, ki vedo, kaj hočejo v *družbeni praksi*. Če pa se taka »moda« pojavi v znanstvenem ali kulturnem življenju sploh, potem je to ponavadi — če ni odkrit izraz določenih političnih pogledov — predvsem posledica bodisi umikanja pred družbenozgodovinsko odgovornostjo bodisi prikrivanja lastne ustvarjalne nemoči ali pa obojega hkrati.

Ne mislim sicer reči, da ima naša družba vedno odprta ušesa za vse, kar se naprednega pojavlja v razvoju družbene misli ali kar je resnična kulturna vrednota in potreba. Tudi za današnjo socialistično družbo še vedno velja in bo bržčas še dolgo veljalo, da si mora napredna misel sama postopno in večkrat z velikim trudom utirati pot. Toda to je značilnost vse človeške zgodovine, njena objektivna zakonitost in v tem ni treba videti samo negativne strani. Kajti v takem procesu obenem poteka organska selekcija med tistim, kar je resnično novo in kvalitetno, se pravi, mogoče v družbi in za družbeni napredek nujno, in tistim, kar je samo kratkotrajna konstrukcija človekovega duha brez družbenozgodovinske vrednosti ali pa zabloda. Resnično novo se zato nikoli ni porajalo v pritoževanju nad lastno usodo »nerazumljenega«, marveč samo v ustvarjalnem premagovanju družbenega in miselnega odpora »starega«.

Toda to ne pomeni, da že samo dejstvo, da družba česa ne sprejema, dokazuje, da je to tudi resnično novo in resnično kvalitetno. Pri nas so posamezni kulturni delavci, ki se še vedno trdovratno zavzemajo npr. za nekakšen uniformirani »red« v kulturnem življenju, za nekakšno centralistično vsiljevanje šol in koncepcij v znanosti in umetnosti. Kajti v razmerah takega »reda« se tudi tisto, česar družba ne prizna za kvaliteto, lahko administrativno vsili kot vrednota. Take zamisli so zato pogosto samo način prikrivanja ustvarjalne nemoči. Drugi pa poskušajo

prikriti svojo ustvarjalno nemoč s tem, da se že vnaprej delajo za žrtve »obstoječega«, čeprav jim nihče nič noče. V današnjem mednarodnem in notranjepolitičnem položaju tako vlogo »žrtve« še posebej spodbuja dejstvo, da si marsikdo lahko po tej poti zastonj pridobi reklamo v tujini.

Vse to velja tudi za znanstveno družbeno kritiko v razmerah socialistične družbe. Takšna kritika ne more biti niti načelno »antirežimska« niti načelno »režimska«. Njena naloga ni v tem, da brani ali negira obstoječe, marveč da v tem odkriva zarodke jutrišnjega dne kakor tudi pota in sredstva za njihovo neovirano rast, kolikor hoče biti uspešno orodje človekove zavestne akcije za družbeni napredek in razvoj človekove osebnosti. Smoter kritike je bodočnost, toda v obstoječem mora iskati faktorje in elemente za svojo uresničitvev.

To enako velja za razredno družbo, še celo pa je jasno, da velja tudi za socialistično družbo. Prav zato smo toliko poudarjali, da mora biti izhodišče naše družbene kritike socializem, če hoče biti sestavni del ustvarjalne socialistične družbene akcije, in da mora biti njeno orodje marksizem, če se hoče opreti na najnaprednejše rezultate znanstvene misli na področju raziskovanja družbenih odnosov.

Pri tem se seveda takoj zastavlja vprašanje, kaj je to — socialistično izhodišče. Kajti vsaka kritika se v naših razmerah pojavlja kot socialistična, in marsikdaj subjektivno tudi je, čeprav je njen dejanski rezultat lahko drugačen. Tudi obratno, ni nujno, da bi bila vsaka družbena kritika, ki jo na primer ta ali oni odločilni družbeni organ ima za antisocialistično ali neumestno, tudi v resnici taka.

Mislim, da bomo najbližje resnici, če rečemo, da je socialistični značaj družbene kritike v njeni znanstveni nepristranosti, zvestobi in odgovornosti do tistih *objektivnih* faktorjev in nosilcev socialističnega napredka ter do tistega »hoteti in moči« v danem prostoru in času, od katerih je odvisen obstanek in napredek socialistične družbe v obstoječem razmerju moči družbenih sil. Pri tem je marksistom in borcem za socialistične družbene odnose jasno, da je objektivno vodilni ter odločilni faktor družbenega napredka v obdobju prehoda od kapitalizma k socializmu — *družbenozgodovinski interes delavskega razreda* oziroma človeka v procesu družbenega dela in ustvarjanja sploh, kajti prav ti interesi so v naši dobi notranja gonilna sila naprednih družbenih gibanj.

Ekonomska vsebina in težnja teh interesov je v postopnem premoščevanju protislovij razredne družbe, ki je ločila človeka-delavca od pogojev, sredstev in plodov njegovega dela, protislovij, ki so bistvo kapitalizma, ki pa tudi v začetnem obdobju razvoja socializma nujno obstajajo v določenih elementih državnolastninskih oziroma državnomezdnih

odnosov. Glavni vir takih odnosov — dokler so družbena nujnost — je v nizki produktivnosti dela. Postopno premagovanje tega protislovja je mogoče zagotoviti in olajšati — kakor spričuje ne le teorija, marveč tudi praksa — z vzpostavljanjem in razvijanjem takih oblik samoupravljanja, ki omogočajo delovnemu človeku nasploh nadzor in neposredni vpliv na celoten proces lastnega in združenega dela v skladu z enakimi pravicami in vzajemno odvisnostjo in odgovornostjo združenih proizvajalcev. To je odnos v katerem postaja človek zavesten subjekt in nosilec celotnega procesa družbenega dela, od neposrednega dela, prek družbenega samoupravljanja, do vpliva na vse tiste družbene dejavnosti, ki se neposredno odražajo na njegovem osebnem in združenem delu, oziroma ki so njegov posredni sestavni del. Prav s tem pa je takšen odnos hkrati eden od najvažnejših faktorjev premoščevanja protislovja med umskim in fizičnim delom in vsestranskega razvoja človeške ustvarjalne osebnosti.

Razumljivo je, da uresničenje tega smotra ni zgolj stvar programa nekega političnega gibanja, temveč zgodovinski proces, ki poteka na podlagi ustreznega razvoja proizvodjalnih sil. Naloga subjektivnih družbenih faktorjev, ki nosijo odgovornost za družbeno prakso, pri tem je spoznavati objektivne zakonitosti, ki vodijo k temu smotru, in vsakodnevna zavestna socialistična akcija za osvoboditev in usmerjanje delovanja teh zakonitosti k ugotovljenim smotrom.

Potemtakem ne more biti dvoma, da so najbolj zanesljiv element za praktično orientacijo v tej smeri — družbenoekonomski interesi delovnega človeka pri njegovem delu in ustvarjanju in v sistemu delitve družbenega proizvoda po delu. V izražanju, organiziranju in mobiliziranju tega interesa za družbeno akcijo pa je smisel vodilne vloge delavskega razreda ter namen celotnega demokratičnega mehanizma naše družbe. Zato socialistična demokracija lahko uresniči svojo progresivno družbeno nalogo samo, če si zagotovi to vodilno vlogo.

Takšen družbenoekonomski položaj človeka in interes, ki se v njem razvija, odreja in bo odrejal tudi vse druge oblike družbenih in političnih odnosov. Takega družbenoekonomskega položaja človek ne more do kraja uresničiti drugače kot z demokratičnimi družbenimi odnosi. Oblike takšnih demokratičnih odnosov pa bodo ljudje polagoma prilagajali svojim lastnim potrebam. Tudi tu so izkušnja, znanost in človekova humanistična misel najvažnejša sredstva pri krčenju novih poti.

Nekateri naši avtorji izražajo mnenje, da je tak pogled na glavne gonilne sile družbenega napredka pretirano »ekonomističen« in da podcenjuje vlogo duhovnega, zavestnega, vlogo filozofske in druge teoretične misli, vlogo inteligence in podobno. Marsikdaj naletimo na misel,

da se je teorija o vodilni vlogi delavskega razreda zgodovinsko preživela, in celo na vulgarno trditev, da pomeni samoupravljanje delovnega človeka dominacijo primitivizma in poprečnosti.

V resnici vse to nima nič opraviti ne z »ekonomizmom« in ne z »nepismenostjo« delavca. Gre za *osnovni družbenoekonomski odnos med ljudmi*, ki odloča o strukturi celotne družbe in odločno vpliva na vse njeno zavestno življenje in gibanje. Vodilna vloga delavskega razreda v družbenozgodovinskem smislu pomeni torej popolno uveljavitev tistih družbenih faktorjev in teženj, ki so usmerjene k vzpostavljanju in napredku socialističnih družbenoekonomskih odnosov med ljudmi — in prav nič drugega. Nobena druga sila razen samega delavskega razreda, se pravi razen samega človeka v teh družbenih odnosih, ne more doseči ta smoter.

Zato je prav stališče družbene kritike do odnosov in objektivnih faktorjev, od katerih sta odvisna obstanek in napredek, preizkusni kamen njenega socialističnega značaja. Vsako tako oddaljevanje družbene kritike od resnične podlage družbenega dogajanja v svet subjektivnih konstrukcij ali pa v politično akcijo, ki slabi moč ali akcijsko sposobnost teh odločilnih faktorjev socialističnega napredka, mora zato nujno privedi to kritiko v spopad z naprednimi težnjami socialistične družbe in njenimi nosilci, obenem pa jo oddaljuje tudi od resničnega znanstvenega ustvarjanja.

To pa seveda ne pomeni, da s tem zanikujem ali zmanjšujem veliko družbenozgodovinsko vlogo človekove etične ali pa anticipativne idejne in filozofske misli. Ugotavljam samo, da bo resnično anticipativna tedaj, če bodo njeno izhodišče objektivna družbena gibanja, ne pa mitologija.

16. Inteligenca in delavski razred

Često je slišati tezo, da teorija o vodilni vlogi delavskega razreda vodi k političnemu monopolu, da podcenjuje družbeni pomen inteligence in s tem zavira razvoj demokratične in humanistične družbene misli.

Teorija o vodilni vlogi delavskega razreda seveda nima z vsem tem nič opraviti. Kajti kakor kapitalistični družbeni odnosi sami po sebi neizogibno predpostavljajo vodilno vlogo nosilcev teh odnosov, se pravi kapitalistične buržoazije, tako tudi socialistični proizvodjalni odnosi, ki se izražajo v delitvi po delu, ne pa po lastnini nad kapitalom, nujno predpostavljajo vodilno družbeno vlogo nosilca teh odnosov, delavskega razreda. Ne v prvem, ne v drugem primeru pa s tem niso opredeljene tudi politične oblike, v katerih se uresničujejo in razvijajo prvi oziroma drugi družbeni odnosi. Te politične oblike namreč niso odvisne samo od

družbenoekonomskega bistva odnosov, marveč tudi od cele vrste drugih okoliščin, v katerih se ti odnosi razvijajo — od stopnje razvoja proizvodnih sil ter razmerja v moči družbenih sil pa vse do najrazličnejših subjektivnih vplivov na družbeno zavest.

Zato je vulgarno in nesmiselno tolmačiti vodilno družbeno vlogo delavskega razreda oziroma Marxov pojem diktature proletariata kot fizično oblast delavcev v modrih delovnih oblekah *nad* drugimi sloji prebivalstva. Bistvo te teorije je v priznanju zgodovinske nujnosti, da mora družbenoekonomski interes delovnega človeka, se pravi vsega delavskega razreda *dominirati nad interesom lastnikov kapitala*, ki poskušajo obdržati, ali pa obnoviti svojo vodilno družbeno vlogo bodisi v prvotni obliki ali pa v obliki raznih vrst etatizma.

Prav tako je vulgarno in nesmiselno postavljati vodilno vlogo delavskega razreda v nasprotje s specifično družbeno vlogo inteligence. Tu gre za dvoje popolnoma različnih kategorij, ki se medsebojno ne le ne izključujeta, marveč sta si v vzajemni odvisnosti. Napredna ustvarjalna družbena aktivnost inteligence je prav tako nemogoča brez osvoboditve delovnega človeka, kakor ta osvoboditev ni mogoča, ne da bi se delavski razred oprl na vse tisto znanje, ki je nakopičeno in se neprestano množi v sloju izobraženih ljudi.

Kako je ta ugotovitev resnična, bi lahko potrdili tudi z negativnim primerom. Dobršen del ameriške inteligence na primer danes zavzema zelo progresivna stališča v vrsti poglavitnih problemov razvoja sodobnega človeštva. Toda ker ta inteligenca nima dovolj podpore v samem ameriškem delavskem gibanju — iz razlogov, ki jih ne moremo obravnavati v okviru tehle beležk — je vpliv tega dela inteligence na potek družbenega dogajanja relativno majhen.

Lenin je imel potemtakem prav tudi v svoji ugotovitvi: »...inteligence, ki se ne povezuje z razredom, je nič ...« (Lenin, Sočinenija, V. izdaja zvezek I, str. 441.)

Poleg vsega tega je potrebno upoštevati, da se v razmerah moderne, zlasti pa socialistične družbe, začenja izgubljati meja med delavskim razredom in inteligenco. Vse širša izobrazba ter postopno uveljavljanje družbenega samoupravljanja dvigata čedalje širše sloje delovnih ljudi na raven »inteligence«. Razvoj proizvodnih sil in produktivnosti dela že danes jasno daje perspektivo, po kateri bodo jutri vsi ljudje »inteligence«. Ta proces govori o tem, da tudi sam izraz »inteligence« ne ustreza več dejanskemu stanju stvari.

Dejansko ta proces že danes poteka pred našimi očmi. V družbenem proizvodnem delu — zlasti hitro pa v gospodarsko in tehnično visoko razvitih deželah — se neprestano zmanjšuje delež fizičnega človeškega

dela, raste pa delež znanstvenoraziskovalnega, tehnološkega, organizatorskega, kulturno-oblikovalnega, upravnega in podobnega dela. Družba, ki zavestno išče poti napredka, torej ne le ne sme podcenjevati vlogo inteligence, marveč jo mora neprestano kvantitativno in kvalitativno krepiti.

Toda to ne pomeni, da je inteligenca kot sloj avtomatično nosilec družbenega napredka. Nasprotno, ker je njen znatni del v sedanjih razmerah v takem ekonomskem položaju, da ima videz neodvisnosti od poglobitnega in odločilnega družbenoekonomskega in političnega nasprotja, ki je značilnost naše dobe, je inteligenca *kot sloj* prej nagnjena h konservativizmu kot pa k napredku, ali pa vsaj ne manj kot drugi sloji prebivalstva. Stanje duha se seveda tudi v vrstah inteligence spreminja glede na konkretna zgodovinska dogajanja in razmere. Vendar je tudi ne glede na to, kakšne značilnosti kdo pripisuje inteligenci, popolnoma jasno in tudi bistveno za ocenjevanje njene družbene vloge, da pravzaprav ne gre za nekakšen enovit sloj, ki bi bil kot celota nujno povezan s prvim ali drugim družbenoekonomskim interesom v zgodovinskem razrednem sporu. Inteligenca sama se v tem sporu razslojuje, prav tako kakor se razslojuje tudi v vseh drugih elementih družbenega dogajanja in ustvarjanja.

Še več, ker je v inteligenci nakopičeno največ znanja in ker je tudi njen ekonomski položaj v družbi specifičen, je prav to tisto okolje, v katerem ljudska misel najhitreje odrazi vse objektivne tokove družbenega življenja. Naj ponovim Lenina: »Inteligenca je prav zato inteligenca, ker najbolj zavestno, najbolj odločno in najbolj točno odraža in izraža razvoj razrednih interesov in političnega grupiranja v vsej družbi.« (V. I. Lenin: »Naloge revolucionarne mladine«, september 1903, Dela IV, »Kultura«, 1960, str. 97, v prevodu.)

Inteligenca zelo hitro odraža in prenaša v družbeno zavest vse tisto, kar prihaja v človekovo zavest iz objektivnih procesov. Zato izkazuje tako najbolj napredne kakor tudi najbolj reakcionarne tokove v družbi. Inteligenca izredno ustvarjalno prispeva k družbenemu napredku, toda kuje tudi orožje za najbolj reakcionarne sile v družbi. Klasični demonstrantje, študentje, so v mnogih deželah zelo pomembno in junaško pomagali in pomagajo tudi danes — prav tako so pomagali tudi v stari Jugoslaviji — v boju proti reakcionarnim silam in zatiranju človeka po človeku ter naroda po narodu. Toda v Južni Afriki in Ameriki se s podobnimi sredstvi bojujejo za ohranitev rasne diskriminacije; leta 1956 so v Budimpešti — in danes se to dogaja v Džakarti — odpirali vrata za prodor reakcionarnih družbenih sil.

Nesmiselno je torej govoriti o družbeni vlogi inteligence kot nekega enovitega in z enotnimi družbenimi interesi povezanega sloja. V resnici gre za določen odnos določenega dela inteligence do objektivnih nosilcev družbenega napredka oziroma odpora proti temu napredku. Zato je v družbenem življenju ne le mogoče, marveč tudi zakonito, da je v istem času del inteligence na čelu progresivnega družbenega ustvarjanja, medtem ko se drugi giblje na repu konservativne poprečnosti, tretji del pa je lahko neposredna reakcionarna cokla družbenega razvoja. To misel je zelo dobro izrazil ameriški pisatelj Arthur Miller, ko je dejal, da intelektualci sicer prvi pozivajo k družbenim spremembam, vendar jih tudi zadnji sprejemajo.¹ Miller je sicer mislil predvsem na področje kulturnega ustvarjanja, toda njegova trditev enako velja tudi za druga področja družbenega delovanja inteligence.

Vendar se pri nas vztrajno pojavljajo poskusi, da bi se posamezniki ali posamezne skupine ljudi vsilile za predstavnike vse inteligence. To so ponavadi ljudje, ki zato pripovedujejo, da inteligenco družbeno podcenjujejo in potiskajo v ozadje, ker družba ne sprejema pogledov ali političnih teženj takih skupin. V tem smislu je marsikdaj bolj ali manj odkrito slišati teorije o vodilni družbeni vlogi inteligence kot antiteze teoriji o vodilni vlogi delavskega razreda. Govore tudi o »inteligenci kot kritični zavesti družbe«. V nekem mladinskem listu je celo pisalo, da so univerze in študentje najnaprednejši del družbe že zaradi samega dejstva, da so »na vrhu« človeškega znanja. Toda to je že humoristična plat teh teorij.

Zakaj se pojavljajo take teorije in v čem je njihov pomen? Preden poskusim dati odgovor na ta vprašanja, bi se rad ogradil od nekega eventualnega očitka. Nikakor, namreč, ne menim, da v naši družbi ni razlogov za kritično obravnavo položaja in vloge inteligence. Pri tem mislim tako na njen materialni kot družbeni položaj. Na naši ravni civilizacije je jasno, da morajo biti navzkrižja subjektivnih pogledov na položaj inteligence sploh in kulture posebej toliko ostrejša, kolikor siromašnejša je materialna osnova naše civilizacije in kulture.

Nekateri naši kritiki stanja na tem področju, ki — v iskreni ali pa samo navidezni obrambi »višjih kulturnih vrednot« — s prav toliko glasno donečimi kakor praznimi frazami odklanjajo vsako razpravo o materialnih možnostih naše družbe, imajo sicer to prednost, da lahko na kratko opravijo s tem problemom. Toda na ta način stvari niso prav nič spremenili. S tem, da se zapirajo v slonokoščeni stolp vzvišenega prezira oziroma neznanja osnovnih zakonov družbenega in ekonomskega

¹ Iz govora na kongresu PEN klubov na Bledu 1965.

dogajanja seveda ničesar ne prispevajo, da bi bil katerikoli od teh problemov pravilneje rešen. Spor med naraščajočimi kulturnimi potrebami družbe in omejenostjo njene materialne osnove se namreč ne da reševati drugače kakor z nadaljnjim razvijanjem tako te osnove, kakor tudi resnične ustvarjalne vsebine in sposobnosti naše kulture.

Zato bi bilo prav, če bi se kritika stanja na področju naše kulture bolj zavedala dejstva, da ne gre samo za materialne probleme, marveč predvsem tudi za probleme kulturnega ustvarjanja samega.

Vendar to samo mimogrede. Gotovo ni nobenega dvoma, da je tudi glede problemov v zvezi z družbenim položajem kulture sploh in inteligence posebej pri nas mogoče marsikdaj poklicati na pomoč družbeno kritiko in da je to tudi neizogibno potrebno storiti.

Gotovo je, da se nekateri problemi v zvezi s položajem kulturnega ustvarjanja in inteligence pojavljajo v težji obliki, kot bi se sicer morali tudi zaradi subjektivnega odnosa odgovornih ljudi do teh problemov. V tem se zrcali razvojna stopnja družbene zavesti in kulturne ravni naše družbe. Prav gotovo obstajajo tudi ostanki klasičnega, obrtniško samozadovoljnega in profesionalistično-sindikalističnega odnosa do inteligence, tako kot obstajajo po drugi strani med inteligenco ostanki aristokratskega in buržoaznega odnosa do fizičnega dela. Vse to in še marsikaj drugega so pojavi, proti katerim se moramo boriti, ni pa treba precenjevati njihovega deleža pri nastajanju problemov tako zelo, da je videti kakor da sama človekova želja in volja lahko ustvari vse, kar hoče.

Ne glede na to, koliko je taka kritika objektivna, resnična in uspešna in koliko ni, je vseeno jasno, da je kritika nezadovoljivega družbenega položaja kulture oziroma inteligence ena stvar, teorija o specifični družbeni vlogi inteligence kot sloja, kot antiteze teoriji o vodilni vlogi delavskega razreda pa nekaj povsem drugega. Ta teorija — če ni izraz kratkotrajnega tavanja dela naše inteligence, ki se je zapletla v družbeno kritiko na slabotnih krilih subjektivizma — ima lahko samo en družbenopolitični smisel. Pomeni namreč lahko samo to, da si posameznik ali kaka skupina ljudi neupravičeno prisvaja pravico govoriti v imenu inteligence in kulture, govori pa v resnici v svojem lastnem imenu in v prid interesom, ki jih brani, ter v imenu družbenih sil, ki stojijo za temi interesi.

V naših razmerah pa sta tu samo dve možnosti. Teorije te vrste so — objektivno in neodvisno od volje njihovih avtorjev — bodisi podpora tej ali drugi varianti ideologije in interesov buržoazne družbe ali pa obramba birokratizma. Drugo je pri nas najpogostnejše. Prav zato se razne subjektivistične teorije o vodilni vlogi inteligence kot sloja kakor

tudi razne teorije o neki vrsti »naddružbenosti« inteligence v usmerjanju in kritiki družbenega dogajanja v praksi morajo reducirati samo na poskus, da bi se vzpostavili ali ohranili neki posebni interesi inteligence v družbenoekonomskih odnosih. Brž ko pa se problem inteligence tako postavi, se ti interesi ne morejo pojavljati drugače kakor v obliki raznih tehnokratskih, birokratskih, cehovskih in podobnih tendenc, pa tudi v obliki individualistične neodgovornosti do družbe in delovnega sočloveka. To se dogodi v tistem hipu, ko se ti interesi postavijo kot antiteza vodilni družbeni vlogi družbenoekonomskega interesa delovnega človeka, delavskega razreda. Te teorije so potemtakem kvintesenca ideologije birokratizma in tehnokratizma.

Take in podobne teorije, pri nas jih lahko zasledimo tudi pri avtorjih, ki navidezno bijejo bitko proti tem družbenim pojavom, jasno kažejo, da pritisk birokratizma nima svojih virov samo v značaju družbenega dela, njegove organizacije ter družbenoekonomskih odnosov na sedanji razvojni stopnji proizvodjalnih sil. Birokratizem dobiva tudi svoje ideološke formule v lažni obrambi družbenega poslanstva inteligence, ki naj bi bila ogrožena zaradi vodilne vloge delavskega razreda in zaradi sistema družbenega samoupravljanja, v katerem se ta vloga razodeva.

Dejansko pa se inteligenca kot celota, kot sloj v zgodovini družbe ne pojavlja z nobenim posebnim poslanstvom, razen s poslanstvom znanja, izobrazbe in kulturne ravni. Zgodovinsko pomembno napredno družbeno vlogo je lahko imel in jo tudi danes ima samo tisti *ustvarjalni del* inteligence, ki dejansko izraža objektivna družbena gibanja ter empirično in znanstveno spoznanje ljudi o teh gibanjih in njihovih poteh ter perspektivah. Prav tako mora biti ta del inteligence sposoben, da tako ali drugače pomaga spreminjati ta spoznanja v napredno družbeno akcijo, se pravi oblikovati cilje in odkrivati objektivne nosilce ter sredstva te akcije.

To velja tudi za vlogo družbene kritike, ki nastaja med inteligenco. Za tako vlogo pa subjektivistične konstrukcije abstraktnih etičnih, moralnih, humanističnih, kulturno-prosvetiteljskih in podobnih načel in smotrov, kakor koli lahko odigrajo tudi pozitivno vlogo progresivnega anticipiranja družbenih ciljev, seveda nikakor ne zadostujejo. Potrebno je predvsem dejansko znanje o objektivnih zakonitostih družbenega gibanja in pravilna ocena empiričnih spoznanj. Toda prav tega znanja in pa pripravljenosti, da bi se od prakse tudi učili in ne videli v njej samo antiteze lastnih subjektivističnih konstrukcij, močno primanjkuje tistim našim subjektivističnim družbenim kritikom, ki jim je resnica postala najbolj postranska stvar med elementi kritike.

Človek se ob tem nehoti spomni Marxovih besed o določeni vrsti kritikov marksizma:

»Kompromis z lasalovci je privedel do kompromisa tudi z drugimi polovičarskimi elementi... in poleg tega s celim tropom napol zrelih študentov in prepametnih doktorjev, ki hočejo dati socializmu 'višjo, idealno' smer, tj. nadomestiti njegovo materialistično osnovo (ki zahteva resno objektivno proučevanje, če naj se z njo operira) z moderno mitologijo, z njenimi boginjami pravičnosti, svobode, enakosti in bratstva. Eden od predstavnikov te smeri je založnik časopisa 'Zukunft' gospod dr. Höchberg, ki se je 'prirnil' v stranko — predpostavljam, da z 'najplemenitejšimi' nameni, toda požvižgam se na vse 'namene'. Kaj bolj mizernega, kot je program 'Zukunft' — s kar se da 'skromnimi težnjami', že zlepa ni prišlo na dan.« (Marx-Engels, *Ausgewählte Briefe*, Marx an F. A. Sorge, Berlin 1953, stran 364/65, v prevodu.)

Kaj je ostalo od pisanja vseh teh številnih kritikov marksizma, o katerih govori Marx? Niti imena ne. Marksizem pa je ostal, kajti marksizem je znanost, mitologija je pa samo mitologija.

Zares, zdi se, da se zgodovina vendarle ponavlja. Pošteno bi bilo, da avtorji te vrste družbene kritike pri nas ne govore v imenu inteligence sploh, marveč samo v svojem imenu. Kajti pripisovati vsej naši inteligenci, ki je izredno veliko prispevala k teoriji in praksi socialističnega razvoja naše družbe, neznanje in tavanje, ki sta karakteristična za nekatere posameznike ali skupine iz njenih vrst, zares pomeni obrekovanje.

Kakor hitro zapustimo »moderne« in obenem prastare malike subjektivizma in se vrnemo na tla priznavanja in poznavanja objektivnih faktorjev družbenozgodovinskega dogajanja, v katerem živimo, skopnijo utvare o neki »naddružbenosti« inteligence in njene družbene kritike kakor lanski sneg. Jasno postane, da bo *družbena* akcija inteligence — in seveda tudi njena *družbena* kritika — napredna in ustvarjalna le, če bo del velike zgodovinske naloge, ki jo nosi delavski razred oziroma delovni človek v socialističnih odnosih proizvodnje in delitve.

Prav taka usmeritev daje družbeni vlogi napredne inteligence izredno velik pomen — tudi če pustimo ob strani področje kulturnega ustvarjanja v ožjem pomenu besede. V tej vlogi inteligenca namreč ni samo nekakšen strokovni »posrednik«, ki zaradi tega, ker je v njej nakopičenega največ znanja, zgolj reproducira interese nekega razreda zunaj nje same oziroma neko nasprotje družbenih interesov, ki je zunaj nje. Nasprotno, prav s to svojo nalogo postaja inteligenca sestavni del in *ustvarjalni subjekt napredne družbene akcije*. Kajti inteligenca v tej vlogi ni samo »odraz in izraz« družbenozgodovinskih interesov delavskega razreda, skupaj s tem razredom samim in kot njegov del. V tej

svoji vlogi je tudi eden od tistih ustvarjalnih faktorjev, ki ostre v množicah delovnih ljudi zavest o njihovih družbenozgodovinskih interesih kakor tudi spoznanje o poteh in sredstvih, kako uresničiti te interese. Taka družbena vloga inteligence bo toliko bolj uspešna, kolikor bolj bo znala združevati izkušnje delovnega človeka z znanstvenimi in kulturnimi dosežki in vrednotami celotnega družbenega ustvarjanja in z njimi oborožiti delovnega človeka in njegove samoupravne organe pri njihovem delu in družbenem upravljanju.

V kategorijo izmaličenih projekcij družbene vloge inteligence spada tudi geslo »kultura kulturnim delavcem«, ki ga v tej ali drugačni obliki srečujemo v nekaterih naših publikacijah. Če je smoter takega gesla samoupravljanje kulturnih delavcev v kulturnih ustanovah oziroma svoboda ustvarjanja, potem je seveda taka zahteva upravičena in progresivna. Toda pri nas se včasih to geslo tolmači kot zahteva, po kateri ima sicer družba, se pravi delovni človek, dolžnost zagotoviti materialno osnovo kulturnega ustvarjanja, nima pa pravice izbirati, kakšna dela te vrste bo financirala in katere rezultate kulturne dejavnosti bo sprejela ali pa odklonila. Tako tolmačeno geslo je zelo podobno zahtevi, ki bi se izražala na primer v geslu: proizvodnja neposrednemu proizvajalcu. Kajti v obeh primerih je človek, ki mu je namenjena kultura ali proizvodnja, razglašen za »persona non grata«.

Med proizvajalcem in potrošnikom kakor tudi med ustvarjalcem in uporabnikom rezultatov tega ustvarjanja je ne samo medsebojna zveza in odvisnost, temveč tudi stalno protislovje in spor, ki ga ljudje vedno znova rešujejo na višji ravni kulture in na višji ravni ustvarjanja. To protislovje je nujen element in gibalna sila človekovega ustvarjanja sploh in nesmiselno se je truditi, da bi ga odpravili. Kajti, to bi bilo isto, kakor če bi se trudili, da se odpravi družbeni in ustvarjalni progres.

Seveda se ustvarjalec v takem sporu lahko pogosto znajde v okolju, ki ga ne razume ali ga zaradi lastnega konservativizma noče razumeti, in pred družbeno kritiko, ki mu je — zgodovinsko gledano — krivična. Toda tudi vse kar nosi pečat idejnega in kulturnega ustvarjanja ni resnična vrednota. Pritoževanje nad družbenim »nerazumevanjem«, primitivnostjo, nekulturnostjo je zato nesmiselno, če ni povezano z družbeno in kulturno akcijo za ustvarjanje razmer, v katerih se lahko spremeni obstoječe stanje.

V resnici tako pritoževanje najbolj pogosto izraža pomanjkanje ustvarjalne moči ali pa pomanjkanje ustvarjalne hrabrosti. Ustvarjalna nemoč pod firmo lažne obrambe kulture v resnici brani samo sebe. Včasih pa se za takimi zahtevami pojavljajo manifestacije teh ali drugih političnih teženj našega družbenega življenja. Zato so pri zahtevi, da je

politiko potrebno ločiti od kulture, po navadi najbolj glasni tisti, ki dejansko poskušajo vnesti v naše kulturno življenje svoje politične koncepcije. Včasih pa je tako pritoževanje samo izraz malomeščanske kratkovidnosti, kajti samo malomeščanski filister si lahko zamišlja in zahteva take razmere, v katerih bo genialni ustvarjalec vedno našel samo genialnega potrošnika in genialni potrošnik vedno samo genialnega ustvarjalca.

Skratka problem, za kaj ima kakšna družba razumevanja in za kaj ga nima, je problem realnega življenja ljudi, njihovih potreb, njihove družbene zavesti in njihove kulturne ravni. To je obenem tudi večni spor med tistimi, ki z napredno miselnostjo utirajo nova pota, in tistimi, ki živijo v starih navadah. Prav tako je to tudi večni problem človeka, ki teži k resnični vrednoti in kvaliteti, drugi pa mu namesto tega ponuja slabo blago. Zato je ta spor neločljiv del razvojnih procesov vsake družbe. Po svojih oblikah se sicer spreminja glede na značaj družbeno-ekonomskih odnosov, toda spor zmeraj ostaja.

Smer družbene akcije na tem področju zato ne more biti v geslu »kultura kulturnim delavcem«, temveč v kulturi, ki bo organski izraz in rezultat celotnih ustvarjalnih naporov družbe oziroma vseh njenih faktorjev. Ne gre potemtakem za odpravljanje protislovja in spora med ustvarjalcem in uporabnikom, marveč za dejstvo, da pomeni kulturni napredek dviganje tega spora in njegovega humanističnega reševanja na vse višje ravni.

Tudi kultura ni torej nikakršno izključno področje inteligence kot sloja. Če lahko glede tega govorimo o nekem njenem posebnem družbenem poslanstvu, potem ga je treba razumeti tako, da inteligenca s svojim znanjem in kulturno ravniijo lahko več kot kdorkoli prispeva h graditvi razmer, v katerih bodo jutri vsi ljudje izobraženi, čedalje sposobnejši sprejemati rezultate kulturnega ustvarjanja in čedalje sposobnejši, da bodo v vse večji meri tudi subjekti kulturnega ustvarjanja.

Skratka, če pustimo ob strani probleme v zvezi s položajem inteligence, ki se nanašajo na materialna, politična in druga vprašanja vsakdanjega življenja, potem lahko rečemo, da obstaja problem o položaju inteligence kot sloja v socialistični družbi samo v enem pomenu: kot problem premagovanja elementov nasprotja med fizičnim in umskim delom.

17. Demokratične oblike in kritika

Vsekakor ni treba posebej dokazovati, predhodno obravnavanje protislovij med kritiko in prakso pa to še posebej potrjuje, da lahko samo demokratizem na vseh področjih družbenega življenja ustvari naj-

ugodnejšo družbeno klimo za široko in stalno konfrontacijo človekovih reakcij z obstoječimi družbenimi protislovji. Toda vprašamo se, kakšnim oblikam demokracije in s kakšnim družbenim smotrom, se pravi, katerim gonilnim družbenozgodovinskim interesom naj taka demokracija predvsem utira pota.

Demokracija »svobodnega« Rimljana je bila obenem oblika gospodstva nad sužnji. Demokracija privatnih lastnikov v obliki politične države z reprezentativnim večstrankarskim sistemom je obenem oblika gospodstva lastnikov kapitala nad mezdnim delavcem. Ker je demokracija v razredni družbi vedno tudi oblika države, ki varuje obstoječe družbene odnose, zato vedno išče oblike, ki ustrezajo tudi temu namenu.

Očitno je, da mora demokracija v socialistični družbi, ki je usmerjena k zgodovinskemu premagovanju vsake razredne oblasti in k uveljavljanju družbenega samoupravljanja, najti izrazne oblike, ki ustrezajo takemu prizadevanju socialistične družbe. Glede tega ima socialistična demokracija predvsem dve nalogi: prvič, da varuje vodilno družbeno vlogo družbenozgodovinskih interesov delovnega človeka v proizvodnih odnosih oziroma delavskega razreda, dokler in kolikor je taka zaščita družbena potreba; in drugič, da je istočasno usmerjena k postopnemu premagovanju elementov »politične države«, ki je tipična lastnost razredne družbe. V danih razmerah naše družbe to pomeni, da morajo biti demokratični naporji naše družbe usmerjeni tudi k premagovanju politično-representativnega sistema, ki je plod take države, in pa tistih oblik in sredstev, ki so nastala prav zaradi »politične države« in representativnega sistema ter k razvoju takih demokratičnih oblik, ki ustrezajo bistvu socialističnega samoupravljanja.

Gre predvsem za ustvarjanje takih razmer, v katerih ima *delovni človek in občan* svobodo, možnost in sposobnost — pod pogoji enakopravnosti — kar najneposredneje vplivati na pogoje za svoje delo, ustvarjanje in življenje in se združevati v skupnosti, ki ustrezajo takemu njegovemu družbenemu položaju. Prav tako mora občan — kot družba — biti sposoben boriti se v teh razmerah proti pritisku tistih družbenih teženj in interesov, ki ga ogrožajo v teh njegovih osnovnih možnostih in pravicah.

Seveda je naša družba še daleč od tega, da bi bila taka demokracija že vladajoča družbena resničnost, četudi je napravila orjaške korake v naprednem spreminjanju stanja in pojmov. Za uresničenje tega smotra se bodo morale boriti še številne generacije — ne zgolj z verbalističnimi tolmačenji pojmov in formul svobode in humanizma, marveč predvsem z dejanskim spreminjanjem stvari, se pravi z revolucionarnim idealizmom in s treznim ocenjevanjem razmer ter z znanstvenim realizmom.

Tu je pot resničnega boja za vse širše dimenzije svobode, za avtonomijo človeka, za vse širšo humanizacijo in liberalizacijo odnosov med ljudmi, pa tudi za zavestno in popolno humano in demokratično odgovornost človeka človeku, se pravi za njihovo medsebojno odvisnost in solidarnost na podlagi enakopravnosti v družbi. Kajti demokracija ni samo svoboda: je tudi odgovornost do svobode. Zato ni treba iskati faktorje, ki vplivajo na razvoj in uveljavitev demokratičnih oblik, samo v razmerju državna oblast — človek, marveč predvsem v razmerju med ljudmi, se pravi v strukturi njihovih interesov in politične moči teh interesov ter v strukturi družbene zavesti, ki se razvija na podlagi takih interesov.

Kakor je res, da je stalna krepitev demokratizma in širjenje stabilnih demokratičnih institucij v družbenih odnosih neogiben pogoj za socialistični napredek, in s tem tudi odločilno področje subjektivne, humane in družbene odgovornosti vodilnih nosilcev socialistične prakse, vendar s tem še ni vse povedano. Kajti ni dovolj subjektivno se truditi v tej smeri samo z moralno-političnim vplivom najnaprednejših sil na družbeno zavest in na državne politične institucije. Tu je predvsem potrebno, ustvariti objektivne možnosti za razvijanje takega procesa.

Vsakemu družbenemu sistemu, tudi najbolj reakcionarnemu, konec koncev najbolj ustrezajo vsaj minimalne demokratične oblike, če z njimi lahko zagotovi ravnotežje v korist vladajočega razreda. Demokratične oblike zapušča — praviloma — šele takrat, ko zapreti nevarnost njemu samemu oziroma gospodarstvu vladajočega razreda.

V določeni meri velja to tudi za oblast oziroma vodilno družbeno vlogo delavskega razreda. Z družbenozgodovinsko vlogo te oblasti se ujema vse globlja demokratizacija in humanizacija odnosov med ljudmi ter med človekom in družbo kakor tudi vse večje uveljavljanje človekovega samoupravljanja v skupnosti, ki bo čedalje manj organizirana kot upravljanje z ljudmi in čedalje bolj kot skupno upravljanje ljudi s stvarmi. Toda prisotnost antisocialističnih ostankov v družbeni praksi pa tudi v glavah ljudi precej zadržuje ta proces. Pri tem ne gre samo za njihov neposredni pritisk, s tem da se povezujejo z vsemi drugimi težnjami socialne dezorientacije in da prisiljujejo socialistično državo, da se brani, marveč gre predvsem za to, da ta pritisk krepi v sami socialistični strukturi elemente etatističnega tehnokratizma in birokratizma, podpira konservativizem dogem in formul, vzdržuje inercijo navad, nedemokratičnih izmaličenj družbene zavesti in podobno. Te težnje so odvisne ena od druge in se zato marsikdaj tudi povezujejo v skupnem odporu proti razvoju socialistične demokracije, ki mora temeljiti na družbenem samoupravljanju. Zato se je nemogoče uspešno boriti proti enim, če se istočasno ne postavimo po robu tudi drugim težnjam.

Očitno je, da si socialistična družba mora prizadevati doseči čedalje bolj humane in čedalje bolj demokratične oblike odnosov med ljudmi, svobodnejše, kot jih je mogla ustvariti katerakoli družba v preteklosti. Toda da bi to dosegli, morajo biti najnaprednejši družbeni faktorji sposobni ocenjevati, kaj je trajna demokratična pridobitev zgodovine in kaj so oblike in pojmi, ki pripadajo preteklosti oziroma starim družbenim formacijam. Te oblike in pojmi so bili svoje čase napredni in so verjetno tudi danes še marsikje napredni in nujni, v naših razmerah pa zakrivajo pogled v novo demokratično prihodnost socialističnega družbenega samoupravljanja. Tu je vzrok, da imamo v naši družbi danes različne poglede tudi na vprašanja o oblikah in prihodnosti našega demokratičnega razvoja.

Stoletja in stoletja so ljudje živeli v raznih dimenzijah in oblikah demokracije, ki ni poznala reprezentativnega večstrankarskega sistema. Ta se je rodil šele v dobi buržoazne politične države. Vendar pa so tudi pri nas še precej številni ljudje, ki si ne morejo zamisliti demokracije brez neke vrste politično-representativnega sistema države in ki ne morejo razumeti, da taki sistemi pripadajo preteklosti.

Ni težko uganiti, da so take trditve — med drugim — tudi nujen rezultat logike, ki jo vsiljuje subjektivistična družbena kritika, o kateri tukaj govorimo. Kakor hitro namreč kritika zapusti realna tla družbeno-ekonomske in politične strukture določene družbe ter se pričinja klanjati sodobnim malikom subjektivizma, pričinja nujno zamenjavati zunanje oblike z objektivno vsebino dejanskega stanja stvari. Ne vidi resničnih interesnih skupin, ki jih ustvarja dana družbena struktura in ki s svojimi medsebojnimi odnosi nezaustavljivo vplivajo na potek dogodkov, marveč se vse bolj izgublja v neresničnem svetu oblik in formul, v katerem naj bi svoboda in humanizem reševala vse probleme. Taka kritika nenehno samo »vzgaja« družbo, očita ji nepopolnost in jo poučuje, kako bedna je v primerjavi z »idealom«. Pri tem pa ne le beži od glavne naloge napredne družbene misli, namreč da mora oboroževati človeka z *ustreznimi* sredstvi za spreminjanje stanja stvari, ampak ga marsikdaj celo razorožuje v takih njegovih naporih.

V tem je popolnoma podobna lažnemu marksističnemu dogmatizmu v njegovem vztrajnem »trudu«, da bi dal komunističnemu gibanju značaj verske sekte, ki naj neprenehoma vodi »črno množico« v »jutrišnji srečni dan«, v resnici pa ga z vsiljevanjem svojih subjektivističnih mitov onesposablja za napredek.

Ker je naša subjektivistična družbena kritika eklektična po vsem svojem bistvu, je eklektična tudi glede demokratičnih oblik. Ne giblje se daleč stran od utrlih starih steza. Kadar na primer kritično ocenjuje

vlogo Zveze komunistov, ji je edini »vzor« politično-reprezentativni sistem buržoazne demokracije. V tem je tudi pravi smisel teorije o tako imenovani »skupinski demokraciji«, kakor jo pri nas poskušajo uveljaviti posamezni kritiki našega demokratičnega sistema in zlasti kritiki samoupravljanja.

O tem sistemu pa je že J. J. Rousseau izrekel zelo kritično sodbo, ko je dejal o angleškem parlamentarizmu, da so Britanci svobodni samo vsakih pet let, se pravi takrat, ko volijo poslance. V današnjih razmerah ko sta se centralizem in monopolizem strankarskih vrhov do skrajnosti razvila v vseh strankah buržoaznega večstrankarskega sistema, pa se lahko postavi vprašanje celo o tem, ali je državljani tudi vsakih pet let zares svoboden. Ni slučajno, da danes skoraj vsi resni znanstveni raziskovalci klasičnega zahodnega parlamentarizma ugotavljajo ne samo, da se zmanjšuje vpliv državljanov na poslanca, marveč tudi to, da parlament čedalje manj vpliva na to, kako se vodijo družbene zadeve in da se dejanska oblast vse bolj prenaša v vrhove političnih strank in morda še bolj kot na te vrhove, na razne »skupine za pritisk«, ki nastajajo povsem mimo parlamenta in strankarskega življenja, ki pa izražajo resnična nasprotja družbenih interesov.

S tem seveda nimam namena podcenjevati velike, napredne vloge, ki jo je parlamentarizem odigral v zgodovini demokracije. Trdim samo eno: tudi na tem področju družbeni napredek nima konca in zato sredstva in oblike političnega boja, ki so povezane z zgodovino parlamentarizma, niso bodočnost demokracije v razmerah socialističnega samoupravljanja. Za socialistično prakso so ta sredstva in oblike samo del zgodovinskega arzenala naprednih pridobitev, na katerega se mora tudi socialistična demokracija opirati, ne pa ga konservativno posnemati.

Konservativizem je v naravi družbene zavesti tudi tedaj, ko družbena zavest dela revolucionarne skoke. To še zlasti velja za oblike, v katerih poteka družbeno življenje. Tudi revolucionarna gibanja so včasih nagnjena k temu da novo vsebino oblačijo v stare oblike, na katere so ljudje navajeni, prav tako kakor se v vseh revolucionarnih vstajah v melodije starih pesmi vnašajo nove besede. Tako je tudi s socialističnim političnim sistemom in zlasti še z oblikami socialistične demokracije.

Marxovo pojmovanje pariške komune kot »končno najdene oblike« socialističnih družbenoekonomskih odnosov in Leninova koncepcija sovjetske oblasti, ki obe pomenita bistven prelom z buržoazno državo oziroma z razredno državo sploh, sta očitno bili tako zelo anticipativni, da jima kasnejša socialistična praksa ni mogla povsem slediti. Tako praksa kot teorija socialistične države sta bili nenehno pod tako močnim pritiskom, da se razvoj socialistične države in oblik socialistične

demokracije v teh ali drugih svojih elementih vrača k oblikam stare buržoazne države. To velja enako za koncepcijo države, ki ji pravimo stalinistična, kakor tudi za težnje, naj se socialistični politični sistem, ki je nastal na podlagi oborožene revolucije usmeri k vzpostavljanju predstavniške demokracije buržuaznega tipa.

Tudi pri nas so se pojavile takšne težnje; predvsem kot slepa, spontana reakcija na pojav in posledice etatističnega tehnokratizma in splošno tendenco stalinističnega tipa. Ena od manifestacij teh teženj so tudi teorije o tako imenovani »skupinski demokraciji«, ki smo jo že omenili in ki je v bistvu samo drugo ime za politično-reprezentativni sistem buržoazne države.

Seveda je popolnoma mogoče, da tam, kjer je večstrankarski sistem specifičen proizvod zgodovinskega razvoja, ostane lahko to tudi oblika političnega sistema socialistične družbe vse dotlej, dokler novi družbeno-ekonomski odnosi ne preobrazijo demokratične oblike ustrezno svoji naravi. Še več, mislimo, da je sektaško podcenjevanje ali celo zanikanje da tak razvoj ni mogoč, prizadelo mednarodnemu delavskemu gibanju marsikakšen poraz. Kajti v določenih razmerah se ta ali druga oblika večstrankarskega sistema lahko pokaže kot politični mehanizem, ki omogoča manj boleče procese prehoda od kapitalizma k socializmu kot kaka druga oblika političnega sistema. Toda s tem se spreminja tudi sam značaj tega sistema — se pravi, sam večstrankarski sistem se mora postopno prilagajati prav tistim oblikam organiziranosti družbenega in idejnega življenja, ki ustrezajo rasti družbenega samoupravljanja.

To pa pomeni, da je za socialistično družbo, ki je izšla iz revolucije, vselej dokaz neuspeha, zastoja ter krize socialistične in demokratične misli, če se vrača na oblike preživelih družbenopolitičnih sistemov.

Napredne socialistične sile v naši deželi socialistične revolucije morajo potemtakem tudi v tem pogledu gledati naprej, v prihodnost, se pravi, v procese, ki lahko postopno zamenjujejo oblike in odnose reprezentativne demokracije, v kateri človeka samo predstavlja neki njegov splošen politični »zastopnik«, s samoupravljanjem človeka v vseh manifestacijah družbenega življenja in z integracijo, ki ustreza odnosom v bazi tega družbenega samoupravljanja.

Ali smo v tem pogledu lahko popolnoma zadovoljni z demokratičnimi naporji v naši deželi? Nikakor ne. Naša praksa tu prav gotovo marsikdaj močno zaostaja ne samo za razglašeni načeli, marveč tudi za dejanskimi možnostmi. Družbena kritika ima tu torej veliko vlogo in nalogo.

Toda katera družbena kritika? Očitno ne tista, ki skuša usmeriti socialistično družbo na pot buržoaznega reprezentativnega političnega

sistema, marveč tista, ki ji je vse širša uveljavitev socialističnega družbenega samoupravljanja izhodišče aktivnosti. To pomeni, da se morajo zavestne socialistične sile tudi na tem področju kritike bojevati na dveh frontah: proti tehnokratsko-centralističnim etatističnim težnjam in proti težnjam politikantstva, ki vsiljuje oblike buržoaznega reprezentativnega političnega sistema.

Tudi na tem področju gre potemtakem za realen učinek družbene kritike na družbena gibanja, ne pa za verbalistične razprave o demokratičnih formulah. Kajti neposredni smoter socialistične demokracije, ki je zasnovana na socialističnem samoupravljanju, je vsekakor v popolnem nasprotju z ustvarjanjem pogojev za politikantski boj političnih profesionalistov in konkurenco politikantskih klik. Ta smoter, nasprotno, zahteva ustvarjanje splošnih demokratičnih možnosti v katerih se bo človek v svojem delu, ustvarjanju, kulturnem in duhovnem življenju ter v medsebojnih odnosih čutil dovolj svobodnega, da lahko najneposredneje vpliva na razmere, v katerih živi.

Tudi Zveza komunistov, kajpak, ni imuna za vplive družbenih procesov, sredi katerih živi in deluje. Kakor nekateri naši nosilci subjektivistične kritike, ki govorijo o liberalizmu in humanizmu, v resnici grade koncepcijo ideološke obrambe birokratizma, tako lahko navsezadnje tudi organizacije Zveze komunistov ali druge družbene organizacije, podlegajo tem ali onim negativnim vplivom birokratizma, tehnokratizma in podobno. Jasno je, da je boj proti takim vplivom in takim pojavom v življenju Zveze komunistov neogibno potreben.

Toda že prej smo ugotovili, da so resnični viri birokratizma in tehnokratizma v določenih aspektih strukture sodobne družbe in njene civilizacije. Zato birokratizem in tehnokratizem nista nobena naša posebnost, marveč pojav v vseh razvitih in tudi nerazvitih deželah. V kapitalističnih deželah se kljub večstrankarskemu sistemu — ali pa prav zaradi njega — take težnje uveljavljajo neprimerno močnejše kot pri nas. Še več, lahko bi trdili, da je vpliv birokratizma na Zvezo komunistov neprimerno manjši kot pa na tisto ideologijo kritikov Zveze komunistov, o kateri smo prej ugotovili, da je v resnici kvintesenca ideologije tehnokratizma in birokratizma.

Toda tudi ne glede na to je jasno, da sama možnost vpliva birokratizma na vodilno politično organizacijo delavskega razreda še ne pomeni, da se s tem spreminja zgodovinska vloga družbenoekonomskih interesov delavskega razreda in tistih njegovih zavestnih sil, ki se bore za njihovo uresničenje, oziroma ne pomeni, da je družbeni napredek mogoč brez take organizirane sile socialistične družbene zavesti. Družba v svojem zgodovinskem razvoju, ki sicer »grehov« ne odpušča tako lahko,

jih vendarle tako ali drugače popravlja, čeprav včasih tudi s hujšimi bolečinami. Družbena kritika bo torej napravila slabo uslugo socialističnemu napredku, če bo z umazano vodo izlila iz kadi obenem tudi otroka, namesto da bi se borila za to, da bi bilo takih »grehov« čim manj.

Tudi če v takem boju družbena kritika trenutno podleže pritisku vladajoče konservativne miselnosti — a tudi to se je v socialistični družbi že zgodilo — potem to ni izgubljena bitka, kajti pri vseh svojih vijugastih poteh se družbeni napredek vendarle ne zaustavlja na posameznih družbenih deformacijah in ovirah subjektivne narave. Toda bitka, ki se bije z napačnih zgodovinskih pozicij, je neogibno za vselej izgubljena.

Potemtakem ne kažejo niti veliko zgodovinske hrabrosti niti mnogo zaupanja v svoja lastna socialistična prepričanja in v svoje dejansko znanje tisti kritiki družbene vloge Zveze komunistov, ki mečejo puško v koruzo zato, ker tudi življenje v socializmu ne teče kot mirna reka brez čeri, ampak napreduje samo toliko, kolikor je človek s svojimi sposobnostmi in večkrat protislovnimi interesi v danih materialnih in drugih razmerah sposoben storiti. Pri tem pa pozabljajo na nesporno dejstvo: kakor koli že so, v marsičem še nebolgljeni začetki novih družbenih in demokratičnih oblik, ki jih taka revolucija, kakor je naša splošna in utira poti za njihov razvoj, pa pomenijo ti zarodki — gledano z družbenozgodovinskega stališča — veliko več kakor vsi zgrajeni in dograjeni sistemi, ki zbujaajo hlapčevsko spoštovanje in strah filistru, toda ki so kljub vsemu samo konec neke epohe. Samo konservativen duh bo na tej poti neprestano podlegal pritisku preteklosti.

Vsakdo ima lahko kritične pripombe, na primer, zastran politike delavskih strank raznih smeri v okviru večstrankarskega sistema nekaterih kapitalističnih dežel. Vendar pa je jasno, da so te stranke — kot celota — edini možni nosilec teženj, da se družbena struktura teh dežel spremeni v socialističnem smislu. Vodilna družbenozgodovinska vloga delavskega razreda in njegovih interesov si tudi v teh razmerah utira svojo pot in je tudi tu edini možni nosilec družbenega napredka.

Potemtakem so teorije, ki zaradi deformacij tega ali onega razvojnega aspekta delavskih strank zanikajo postavko o vodilni družbenozgodovinski vlogi interesov delavskega razreda sploh, istovetne z odrekanjem socializmu. Nasprotno, gre za to, da se morajo najnaprednejše zavestne sile socialistične akcije vztrajno boriti za to, da bodo delavska gibanja zares nosilec vodilnih družbenozgodovinskih interesov delavskega razreda in da bodo čim manj prihajala pod stihijski vpliv teženj, ki jih slabe v tej vlogi, ali pa ki jim v danih zgodovinskih trenutkih celo jemljejo socialistični značaj.

Ravno tako pa tudi verbalistično ali celo administrativno vztrajanje pri vodilni vlogi Zveze komunistov, seveda, samo po sebi še nič ne pomeni. Gre za to, ali Zveza komunistov dejansko, objektivno, po svoji progresivni družbeni vlogi, po svoji sposobnosti, skupaj z vsemi ustvarjalnimi silami naše socialistične družbe, odpira prave poti in odkriva sredstva napredka socialističnih družbenih odnosov in s tem igra vlogo vodilnega faktorja socialistične misli in prakse.

Ta vloga bo seveda toliko manj izstopala kot nekakšna posebna vloga, mimo celotnega mehanizma družbenega upravljanja in življenja, kolikor bolj se bodo ustalile osnove socialističnih odnosov in družbenega samoupravljanja, kolikor manjši bo pritisk antisocialističnih, reakcionarnih in etatistično-birokratskih teženj na te osnove, kolikor močnejša bo socialistična družbena zavest in kolikor sposobnejši bo celoten organizacijski mehanizem socialistične demokracije in družbenih organizacij najrazličnejših vrst, ki rastejo iz družbenega samoupravljanja in nosijo funkcije organiziranega demokratičnega življenja družbe.

Tako pojmovana vodilna družbena vloga delavskega razreda potemtakem ne le ni ovira, temveč je pogoj demokratičnega razvoja in boja proti birokratizmu. Prav tako pa tudi ne pomeni, da vodilne socialistične sile »dajejo« svobodo ali pa jo »omejujejo« — seveda, če so dosledne v svoji tako pojmovani vodilni družbeni vlogi — ampak se za tako svobodo dejansko bore proti težnjam in silam, ki si prizadevajo omejevati in celo onemogočati svobodo akcije poglavitnih nosilcev socialističnega družbenega razvoja.

Vprašanje zase pa so oblike, v katerih se pojavlja vodilna vloga organizirane zavesti delavskega razreda. Te so lahko zelo različne in odvisne od konkretnih razmer, v katerih se razvija ta ali druga družba. Drugačne so v razmerah dežele, kjer se ta vloga uveljavlja postopno in po mirni poti, in zopet drugačne v deželi, kjer je zaostrenost notranjih nasprotij nujno vsilila revolucionarno pot oboroženega prevrata. Prav tako je jasno, da niso samo komunistične partije same po sebi nosilke te vodilne vloge socialistične zavesti, marveč je ta vloga rezultat vsega ustvarjalnega napora naprednih družbenih sil.

Četudi na vodilne faktorje socialistične zavesti delavskega razreda potemtakem pritiska celoten spekter družbenih vplivov in četudi niso nezmotljivi razsodniki o vprašanih resnici in bodočnosti, so zaradi svojega družbenega položaja najbolj sposobni združevati neposreden vpliv vsakdanjih interesov delovnega človeka z gibanjem in rezultati socialistične družbene misli. S tako svojo vlogo so ti faktorji izredno močno in neogibno oporišče stabilnosti socialistične družbe.

Tudi te oblike niso večne. Vendar se lahko spreminjajo samo do te mere, do katere bo nastajal in se krepil novi demokratični mehanizem socialistične družbe, zasnovane na samoupravljanju. To pa tudi pomeni, da socialistična družba ne more premagovati elementov politično-reprezentativnega sistema v naši državni ureditvi — ki vsekakor še obstoje — s sposojanjem takih političnih oblik, ki so prav tako tipičen proizvod reprezentativnega političnega sistema, marveč samo z nastajanjem novih oblik neposredne demokracije in demokratske integracije, kakršne se razvijajo iz družbenega samoupravljanja.

Prihodnost demokratičnega družbenopolitičnega sistema — na podlagi socialističnega samoupravljanja — vsekakor ni v konkurenčnem boju političnih klik za položaje v reprezentativnem političnem sistemu tega ali onega tipa. Njegova prihodnost je v tem, da se bolj in bolj uveljavlja samoupravljanje in razvija široka mreža organizacij in ustanov najrazličnejše vrste, ki naj v okolju demokratične svobode in medsebojne odgovornosti goje široke spektre boja mnenj o najrazličnejših problemih družbenega življenja in tako vplivajo na družbeno zavest.

Skratka, očitno je, da sedanjost in še manj prihodnost socialistične demokracije ni v izposojanju ponošene obleke buržoaznega politično-reprezentativnega sistema, marveč v doslednem prilagajanju družbene vloge vodilnih socialističnih sil in zlasti Zveze komunistov naraščajoči moči in sposobnosti samoupravljanja in vsega tistega demokratičnega mehanizma boja mnenj s stališč socialističnega napredka, na katerega se samoupravljanje mora opirati in iz katerega raste nova družbena zavest socialističnega človeka.

Tudi uresničenje tega smotra ni zgolj stvar programa določenega političnega gibanja, marveč je zgodovinski proces, ki poteka na podlagi ustreznega razvoja objektivnih in subjektivnih okoliščin. Ugibati danes, v kakšnih vse oblikah in kako hitro bo potekal ta proces bi bilo prav tako jalovo delo kakor ukvarjati se s prerokovanjem. Jasno pa je, da je tako zdaj kakor tudi v bodoče v tej razvojni verigi odločilnega pomena vsekakor predvsem boj za dva smotra: prvič, za samoupravljanje, se pravi za krepitev njegove materialne in politične osnove in za njegovo stabilizacijo kot osnovo celotnega političnega sistema, in drugič, za čedalje demokratičnejše in svobodnejše ozračje v družbenem življenju, ki ga je mogoče ustvarjati samo ob istočasni rasti medsebojne demokratične odgovornosti ljudi. Z drugimi besedami, vsakdo mora, če hoče uživati pravice socialistične samoupravne demokracije, spoštovati prav njena »pravila igre«, ne pa ji vsiljevati kaka druga. To pa je obenem tudi edina pot, na kateri bodo postale oblike naših demokratičnih odnosov čedalje svobodnejše.

18. Samoupravljanje in kritika

Čeprav je samoupravljanje v nekaterih svojih vidikih pri nas še vedno bolj zamisel kot praksa, ki je marsikdaj obremenjena z različnimi drugimi elementi političnega sistema, je postalo edina možna izbira med etatističnim tehnokratskim centralizmom po eni in političnim monopolizmom buržoaznega sistema reprezentativne demokracije po drugi strani.

Prav s tega stališča je treba gledati tudi na teorijo tako imenovane »skupinske demokracije«. Problem ni v tem, ali obstoje ali ne obstoje take »skupine«, ki jih povezujejo skupni interesi. Samo slepec, sprt z resničnostjo, jih lahko zanika, kajti »skupine« so tu neodvisno od subjektivne volje katere koli oblasti. Problem pa je, v čem je *avtentična skupnost interesov*, in v tem, *kakšen je družbeni značaj* teh interesov. Gre tudi za to, ali naj se socialistična družba v »skupinskem« organiziranju usmerja k družbenemu samoupravljanju ali pa k ovekovečenju te ali one variante reprezentativnega sistema.

Toda pri nas se pojavljajo kritiki, ki trde, da samoupravljanje zato ne more biti perspektiva za demokracijo, ker je preveč pod pritiskom praktikizma, ekonomizma, komercializma in materialistične sebičnosti in ker v njem ni prostora za uveljavitev duha, etičnih pobud, vrhunskih idejnih sporov in podobno. Iz njihove logike praktično sledi — **kajti** drugih možnosti ni — da je za vse to pripraven bodisi sistem buržoazne reprezentativne demokracije — kjer je dejanska vloga »duha« monopolizirana za vodilne družbene skupine, za »elito« — ali pa politični sistem etatistično-birokratskega centralizma.

Pojavi, o katerih govori ta kritika, so zares prisotni v naši samoupravni praksi, poleg teh pa so še mnogi drugi, enako negativni. Kritika teh pojavov in boj proti njim sta nujna. Toda s tem še ni vse rečeno o samoupravljanju. Buržoazna demokracija v Zahodni Evropi je nastajala več kot dve stoletji, neki naši »prepametni ljudje« pa zametujejo socialistično družbeno samoupravljanje zato, ker se ni v dokončni obliki, kot ptič Feniks, rodilo iz »pepela revolucije«. Kakor hitro družbena kritika zavrže zarodek bodočnosti zato, ker je ta obremenjen z dediščino preteklosti, dejansko usmeri družbeno zavest prav k tej preteklosti in mora zato nujno reakcionarno učinkovati.

Del naše družbene kritike včasih trdi, da je samoupravljanje nesposobno proizvajati lastne demokratične oblike, in dokazuje, da je taka ali drugačna »elita« vedno bila in bo ostala neogiben zastopnik interesov »črne množice«. Kot dokaz za to navaja tudi nekatere podatke iz stati-

stike in raznih anket, ki naj bi potrdili, da delavci niso aktivni v organih samoupravljanja.

Pri nas, kakor tudi drugod po svetu, je namreč postalo moda, da se z raznimi sociometričnimi in podobnimi sredstvi »objektivno in neodvisno« raziskujejo odnosi med ljudmi in javno mnenje. Če pravim »moda«, potem se ta kritična ironija vsekakor ne nanaša na vlogo in uporabnost omenjenih sredstev, ki je vsekakor zelo velika. Še več, pojav teh sredstev in njihova rastoča uporabnost za družbeno prakso je še en dokaz več o tem, da je epoha buržoaznega politika iz parlamentarne dobe v zatonu, s tem pa tudi metode in sredstva demokracije in političnega boja, ki pripadajo tej dobi. Z drugimi besedami, pojav teh sredstev tudi sam po sebi potrjuje, da na vrata sodobnega človeštva trka obdobje družbenega samoupravljanja in demokratičnih oblik, ki so potrebne takemu samoupravljanju. Torej se naša kritična ironija o modi prav tako ne nanaša na potrebo, da naše znanstvene in druge družbene institucije čim učinkoviteje uporabljajo ta sredstva.

Toda prav v tem je problem. Kajti dober del subjektivistične kritike našega družbenega življenja, ki uporablja ta sredstva — pač zato ker so postala sredstvo sodobne družbene znanosti — jih uporablja le kot modnega konjička, ki naj dokaže samo tisto, kar so ti naši kritiki »že vnaprej vedeli«. Tako se torej pri nas dogaja, da nekateri kritiki našega družbenega življenja ravno s sredstvi, ki so najočitnejše potrdilo prihodnosti samoupravljanja, dokazujejo njegov neuspeh. Z drugimi besedami, naletimo na pojave, da nekateri ljudje izkoriščajo sicer dobro zbrane podatke iz posameznih anket o družbenem samoupravljanju, ki govorijo o nečem popolnoma drugem, kar ti kritiki hočejo dokazati, tako, da bi dokazali teze, ki ne ustrezajo objektivni resničnosti.

Na podlagi »podatkov« iz anket dokazujejo nekateri na primer, da je odstotek ljudi, ki zavestno in aktivno sodelujejo v organih samoupravljanja, zelo omejen in da ta ugotovitev dokazuje neuspeh samoupravljanja.

Ta sklep je najboljši primer za neadekvatno subjektivistično uporabljanje sredstev raziskovanja, o katerih smo govorili. Kajti podatki čisto samo ugotavljajo določeno stanje, prav malo pa povedo o uspešnosti ali neuspešnosti samoupravljanja. Prvič, zastavlja se vprašanje, ali so odstotki udeležbe zares »majhni«, kajti primerjave podatkov o družbeni aktivnosti ljudi pri nas in v deželah klasične evropske demokracije kažejo, da je ta odstotek pri nas znatno večji.

Drugič, v analizi teh podatkov in sklepanju se ne jemljejo vedno dovolj v poštev vzroki omejene udeležbe ljudi v družbenem samoupravljanju, taki kakršni so: družbene razmere, struktura družbenega dela in

način njegovega vodenja, stopnja izobraženosti delovnih ljudi itd. Zaveštna akcija za spremembo teh razmer obenem tudi spreminja, oziroma povečuje moč samoupravljanja v vseh odnosih med ljudmi.

In končno, ocena vrednosti tega podatka ne upošteva dejstva, da številčno merjenje udeležbe ljudi v samoupravljanju ni glavno in še manj odločilno merilo za uspešnost ali neuspešnost samoupravljanja in njegove družbene vloge. Kajti tudi pri najvišji stopnji izobrazbe in najvišji stopnji produktivnosti dela ne bodo vsi ljudje aktivni v organih družbenega samoupravljanja. Demokratični mehanizem družbenega samoupravljanja potemtakem ne vztraja pri tem, da bi ljudje stoodstotno sodelovali v njem z vsemi svojimi silami, temveč naj bi v takem mehanizmu branili in se borili za vse svoje raznovrstne interese takrat, kadar čutijo potrebo po takšni svoji dejavnosti. Prav verjetno je, da bodo ljudje, če bo produktivnost in organiziranost družbenega dela na zelo visoki stopnji, če bo povprečna izobrazba ljudi visoka in če ne bo večjih napetosti v ekonomskih odnosih med ljudmi, prepuščali veliko več odločanja o skupnih družbenih stvareh raznim svojim strokovnim službam kakor pa danes. Toda to je mogoče doseči le takrat, kadar bodo te strokovne službe omejene zares samo na upravljanje s stvarmi, ne pa z odnosi med ljudmi, se pravi takrat, ko bo socialistično demokratično samoupravljanje doseglo visoko stopnjo razvoja.

Če napravimo shematičen oris socialističnega samoupravljanja — ki seveda ravno zato, ker je shematičen, ne more biti povsem točen, lahko pa ustreza kot primer — in če zanemarimo zgodovinsko pogojeno vlogo socialistične države, potem bi lahko dejali, da v takih razmerah vse družbeno življenje čedalje bolj poteka v dveh glavnih področjih. Po eni strani se razvija v procesu družbenega dela v okviru samoupravnega mehanizma nosilcev tega procesa, po drugi strani pa na področju kulturnega in duhovnega ustvarjanja ter boja mnenj, kjer bodo sredstva državnega prisiljevanja aktualna samo toliko in samo dotlej, dokler bo obstajal problem zaščite socialističnih osnov družbe in nacionalne neodvisnosti.

Očitno je, da si ob takih pogojih ni mogoče zamisliti »skupinskega« organiziranja ljudi na podobnih interesih, kakršni so ustvarili večstrankarske sisteme v buržoazni državi. Politične organizacije reprezentativnega tipa ne bodo imele več nobenih možnosti za obstanek ne na prvem in ne na drugem področju. Pač pa bodo vse bolj pisane in vse bolj bogate oblike medsebojnega prostovoljnega organiziranja ljudi, ki jih bodo združevali njihovi neposredni interesi v delu in življenju — oziroma v idejnem družbeno-političnem, kulturnem, znanstvenem in drugem ustvarjanju. Take organizacije bodo imele — in imajo že danes — vse

večji vpliv na družbeno in demokratično zavest ljudi. Vendar ne morejo biti in že danes niso »zastopniki« občana nasproti družbi in v družbenem upravljanju, marveč samo oblika njegove dejavnosti.

Res je sicer, da je naša družba šele na začetku takih procesov in da bo za doseg te smotrov potrebno še mnogo naporov in bojov generacij. Toda če tako družbeno ureditev danes še obremenjujejo številne objektivne in subjektivne ovire in težave, to še ne pomeni, da se smejo napredne socialistične in demokratične sile ozirati nazaj. Revolucija, ki si začenja sposojati paradne obleke starih družb, se začenja odrekati sami sebi. To je dokazal tudi očiten zgodovinski neuspeh vseh dosedanjih poskusov, zlasti Stalinovega, da se politični sistem socialistične države »križa« z mehanizmom političnoreprezentativnega sistema buržoazne demokracije. Tisti faktor, ki je plačal stroške za te poskuse je bila samo — resnična socialistična demokracija.

Po mojem je prav tu vzrok dejstvu, da je vprašanje o demokratičnih oblikah političnega sistema socialistične države sploh postalo izredno pereče in da dobiva vse bolj poudarjen *načelen* pomen. Pri tem je treba izhajati iz dejstva, da razvoja socialistične demokracije ne moremo zasnovati na raznih knjižnih formulah o demokraciji, bodisi da so napačkovane iz teorij, ki so nastale na povsem drugačni družbenoekonomski osnovi, kakor je naša, bodisi da so neživljenjska konstrukcija na podlagi abstraktnih liberalističnih in humanističnih načel. Kajti ta razvoj je lahko samo organski rezultat dejanskih razmer, v katerih nastajajo socialistični družbenoekonomski odnosi in v katerih raste socialistična družbena zavest. Zato pa za pot socialistične demokracije ni mogoče iskati ustreznih vzorov samo v zgodovini, ampak jo je treba v bistvenih elementih *nanovo* utirati.

Če pravimo, da si morajo socialistične sile utirati novo pot, pa s tem ne mislimo reči, da so te sile v popolni temi glede smeri in smotra te poti. Znanstvena odkritja marksistov s področja družbenih zakonitosti in pa že precej bogati rezultati prakse in teorije dosedanjega socialističnega razvoja dajejo socialističnim silam *dokaj jasno* usmeritev za njihovo delovanje. Eden najvažnejših elementov te usmeritve — če govorimo o problemu političnega sistema — je vsekakor zavestna dejavnost socialističnih sil k premagovanju tiste odtujenosti človeka od pogojev, sredstev in plodov dela ter od družbenega upravljanja s tem delom, ki jo vzpostavlja reprezentativni sistem politične države. Jasno je, da se ta smoter ne da doseči kratko malo z revolucionarnim odlokom. Revolucija oziroma zmaga socialističnih sil lahko samo začne proces, osvobodi pota za ta proces. Resničen uspeh socialističnih sil se bo pokazal v tem, ali so bile dejansko sposobne *sprožiti te procese*, utreti jim

pravo pot v vsakdanjo družbeno prakso in dati človeku samemu v roke *pravo orožje* za postopno premagovanje te odtujitve. Tu gre v resnici za dolgotrajen zgodovinski proces nenehnega spreminjanja stvari okrog človeka in po človeku, kar istočasno spreminja tudi samega človeka kot družbeno bitje oziroma njegovo družbeno zavest.

Sam razvoj družbenoekonomske vsebine socialističnega samoupravljanja je v vseh svojih mnogostranskih oblikah vsekakor eden od najpomembnejših nosilcev tega procesa in izhodišče za oblikovanje ustreznih demokratičnih oblik. Socialistično samoupravljanje je izraz in oblika tistih proizvodnih in družbenoekonomskih odnosov sploh, ki ne le da omogočajo, marveč tudi zahtevajo zgodovinsko premagovanje državnega političnega sistema kot posebne institucije. Ta proces poteka predvsem v smeri postopnega istovetenja funkcijskega sistema države s procesom in organizacijo družbenega dela ter z drugimi samoupravnimi funkcijami v družbenem življenju. Zavestni napor naprednih sil družbe, premagati odtujitev družbenega upravljanja od delovnega človeka, dobivajo tako svojo objektivno družbenoekonomsko podlago.

V tem se kaže tudi vsa protislovnost tistih ideoloških teženj pri nas — bodisi da gre za filozofijo in sociologijo ali pa za ekonomijo in družbeno prakso — ki so križanec marksizma z metafizičnim subjektivizmom. Marsikateri nosilci teh teženj namreč v isti sapi grmijo proti odtujitvi družbe od človeka — pri čemer vidijo ovire za prevladovanje te odtujitve skorajda izključno v subjektivni volji birokratov — obenem pa se dejansko zopet zavzemajo za tako ali drugačno vrsto političnega reprezentativnega sistema, ki je po svoji naravi prav najdoslednejša oblika odtujevanja človeka od upravljanja družbe oziroma od možnosti za njegov neposredni vpliv na razmere lastnega dela in življenja.

V tak protisloven položaj pa so te vrste kritiki morali priti, kakor hitro so se kritike naše demokracije lotili s stališča preteklosti, ne pa prihodnosti. Nosilci take kritike ne vidijo novih virov demokracije, ki nastajajo v socialističnem družbenem samoupravljanju, predvsem pa ne morejo razumeti dejstva, da je socialistično družbeno samoupravljanje *edina mogoča pot*, ki daje perspektivo za prevladovanje vsakega političnega monopola, tako enostrankarskega kot večstrankarskega.

Po teh teorijah ni v procesu družbenega dela *nosilec najnaprednejšega družbenega interesa*, delovni človek s svojimi interesi, ampak samo množica, ki se zbira v skupine za elitnimi zastopniki, vodji teh skupin, ki naj upravljajo z družbo na temeljih večnih načel svobode, humanizma in etike. V živi družbeni praksi in konkretnih odnosih družbenih sil pa vse take in podobne psevdoliberalistične fraze v tem primeru ne pomenijo prav nič drugega kot zanikanje vodilne družbenozgodovinske

vloge interesov delovnega človeka in s tem tudi novo vrsto obrambe tehnokratskega monopola etatistično-birokratskega tipa — ne glede na to, ali se avtorji takih teorij tega zavedajo ali ne.

Če odklanjamo teorijo o »eliti« in »množici«, pa seveda ne trdimo, da so vsi ljudje enako sposobni in da je vseeno, kateri človek in s kakšnimi sposobnostmi in kvaliteta mi je na tem ali onem položaju družbenega upravljanja. Toda vsakdo ve, da talent sam po sebi ne določa družbene vloge posameznih nosilcev družbenega ustvarjanja. Njihova družbena vloga je opredeljena s tem, kakšne družbenoekonomske in politične interese in kakšne idejne težnje tega ali onega dela »množice« izraža. V tem smislu pojmovana »elita« potemtakem ni posebna kategorija, ni ločena in neodvisna od interesov in nasprotij, ki dele »množico«, marveč je njihov sestavni del.

V razredni družbi je seveda »elita«, ki brani in ustvarja družbeno-ekonomske interese vladajočega razreda, sestavni del tega razreda. Toda to prav nič ne spremeni dejstva, da faktor, ki opredeljuje in usmerja družbena dogajanja, ni ta »elita« sama zase, marveč prav »množica« določenega razreda s svojimi interesi.

Samoupravljanje se lahko uresničuje samo postopno kot rezultat organskega razvoja celotne družbe in zlasti njenih proizvodjalnih sil ter produktivnosti dela in pa kot rezultat zmanjševanja razlik v ekonomskem položaju ljudi, ki ga omogoča stalno povečevanje produktivnosti družbenega dela.

Ker zgodovinskih pogojev in virov nujnosti politično-reprezentativnega sistema ni mogoče obvladati in odpraviti kratko malo z revolucionarnim odlokom, zato so tudi določeni elementi tega sistema ne samo možni, marveč tudi nujni ob prehodu od kapitalizma k socializmu. To še zlasti velja za razmeroma nerazvite dežele, kjer je potrebno šele ustvariti tisto raven v razvoju proizvodjalnih sil, ki jo je v bolj razvitih deželah bil sposoben ustvariti že kapitalistični sistem. Taki pogoji zahtevajo ne samo pomembno vlogo države kot instrumenta oblasti delavskega razreda, marveč tudi elemente politično-reprezentativnega sistema v načinu uresničevanja družbene vloge vodilnih faktorjev socialistične družbene zavesti.

Toda kakor koli je bila in je še danes reprezentativna demokracija v teh ali drugih oblikah in elementih zgodovinska nujnost in pomemben korak družbenega napredka, pa vendarle ne more biti osnova demokracije za socialistično družbo, ki je zasnovana na samoupravljanju in na svojevrstnem povezovanju modernih oblik organizacije družbenega dela in planiranja z organizacijskim mehanizmom neposredne demokra-

cije. Vsa dosedanja socialistična praksa, nasprotno, potrjuje, da je boj za socialistično demokracijo predvsem odvisen od uspeha naporov, ki gredo za tem, da bi se celoten politični mehanizem državnega sistema nenehoma prilagajal razvijajočemu se sistemu samoupravljanja.

19. Kritika nedemokratičnosti in demokratičnost kritike ter kritika politične morale in morala kritike

Ob koncu beležk o naši družbeni kritiki si moramo zastaviti še dvoje vprašanj. Prvo, ki bi ga hotel razčistiti, je vprašanje o pomenu in smotru teh beležk. Takoj bi rad poudaril, da nikakor ne mislim, da je mogoče s kakršnimikoli premišljenimi recepti, nasveti ali pa celo predpisi določati, kakšna naj bo družbena kritika, da bi bila zgodovinsko napredna in ustvarjalna.

Še več, tudi slep protest in brezciljen punt sta marsikdaj v zgodovini odigrala pozitivno vlogo tiste neogibne antiteze, ki je sprožila tiste sile, ki so lahko postale nosilke sinteze.

Konec koncev tudi vsakdanja empirična kritika potrjuje to dejstvo. Kajti ta kritika marsikdaj ni resnična glede posameznih in določenih dejstev ali rešitev, ki jih nakazuje, pa vendarle opravlja pozitiven pritisk na ustvarjalno akcijo tistih družbenih sil, ki morajo najti pravo rešitev.

Toda pri vsem tem ostane nespremenjeno dejstvo, da mora socialistična napredna kritika težiti k sintezi, se pravi k resnici in k rešitvam problemov, ki izvirajo iz same objektivne narave družbenih gibanj.

Zato se družbena kritika ne more zapirati v slonokoščen stolp »bleščeče izolacije« od družbene prakse pod geslom »stran od politike«. To geslo je izmišljeno in lažno, zakaj družbena kritika je vsa sredi političnega dogajanja. Zato mora biti tudi kritika izpostavljena kritiki, in to ne samo teoretični, ampak tudi praktični kritiki.

Te resnice in nujnosti ne more spremeniti niti dejstvo, da tudi v socialistični družbi lahko konservativni pritisk duši napredno kritiko ali pa jo v določenih razmerah celo onemogoča. Rešitev pred to nevarnostjo ni v nesmiselnih poskusih odpravljati protislovje med kritiko in ustvarjanjem, ampak samo v dviganju tako ustvarjanja kakor kritike na vse višje ravni.

Toda zastavlja se vprašanje, ali se morajo v naši sodobni socialistični družbi spriči toliko naporov za nepretrgan razvoj socialističnega družbenega samoupravljanja vsa ta razmerja in protislovja med kritiko in ustvarjanjem razreševati samo stihijsko ali pa samo z administrativnim dirigiranjem iz nekega središča. Očitno je, da to ni nujno. Pa vendar se

dobršen del naših razprav o družbeni kritiki giblje med tema dvema skrajnostima.

Da bi se otresli pritiska obeh skrajnosti, ki nedvomno v enaki meri zavirata razvoj našega socialističnega demokratizma pa tudi kvaliteto naše družbene kritike, morata biti izpolnjena zlasti dva pogoja. Potreben je demokratičen mehanizem, ki zagotavlja uveljavljanje družbene kritike. Ta mehanizem je z našo ustavo načelno vzpostavljen. Od ljudi je odvisno, kako bodo ta načela uresničena. Dalje, sama kritika mora čutiti, da je družbeno in humano odgovorna za svoje rezultate tako v razmerju nasproti socialistični družbi in njenemu naprednemu razvoju kakor tudi do človeka, ki je izpostavljen tej kritiki ali ki bo občutil posledice te kritike.

Sam smoter družbene kritike in odgovornost do tega smotra mora obenem odrediti tudi sredstva, oblike in jezik družbene kritike. To je tudi razlog, zakaj smo v teh beležkah poudarjali pomen razlikovanja med konstruktivno in destruktivno kritiko. Jasno je, da sredstva in oblike kritike v političnem boju razrednih nasprotij ne morejo biti iste kot v družbeni kritiki socialistične družbe, usmerjene k samoupravljanju. V prvem primeru gre za politično oblast, za razredno oblast in s tem tudi za politični boj med ljudmi, v drugem pa za boj mnenj med enakopravnimi ljudmi, ki pod enakimi pogoji sodelujejo oziroma lahko sodelujejo v družbenem upravljanju.

Nikakor ne trdim, da je naša družba v celoti že taka. Vsakdo ve, da bodo potrebni boji in napor nekaj generacij, da bi se socialistično družbeno samoupravljanje pri nas razvilo v celovit demokratični sistem družbenoekonomskih in moralno-političnih odnosov med ljudmi. Očitno pa je bodočnost naše demokracije prav v nadaljnjem razvijanju socialističnega samoupravljanja in ne v posnemanju oblik, ki pripadajo povsem drugim družbenoekonomskim odnosom med ljudmi. Nerazvitost našega sedanjega sistema družbenega samoupravljanja in njegova prepletenost z elementi razrednih nasprotij, ki so rezultat splošne razvojne stopnje naše družbe, potemtakem niso razlog za ostajanje pri starem. Nasprotno, to je razlog za še aktivnejši ustvarjalni napor — postopno krepiti in izpopolnjevati odnose in mehanizem samoupravljanja. K takemu razvoju mora družbena kritika prispevati ne samo s svojo vsebino, marveč tudi s svojimi sredstvi, metodami in oblikami.

Če izhajamo s tega stališča, je jasno, da politični boj med ljudmi za oblast ne more biti metoda naše družbene kritike. Če pa se vendarle pojavlja, potem je to samo dokaz, da gre za ostanke razrednih nasprotij ali pa za tendence tehnokratsko-birokratskega absolutizma. Metoda družbene kritike v razmerah samoupravljanja pa je demokratični boj

mnenj med *enakopravnimi* in *odgovornimi* samoupravljavci. Pomen tega boja je torej v zavestnih naporih demokratično uresničevati evolucijo socialistične družbe k vse bolj razvitim socialističnim družbenoekonomskim odnosom med ljudmi ter za vse širše materialne in moralno-politične dimenzije svobode, humanizma in kulture. Boj za take smotre ustvarja obenem najugodnejše okoliščine za razvoj človekove ustvarjalne osebnosti.

To predvsem pomeni, da mora biti družbena kritika, če hoče podpreti in pospeševati uveljavljanje demokratičnosti v našem družbenem življenju, po svojih oblikah in sredstvih demokratična in humanistična. Kritika mora biti radikalna, brezkompromisna v oceni razmer in v iskanju izhoda iz problemov, vendar demokratična in humana do človeka.

S tem nočem reči, da pomeni osebna odgovornost v samoupravljanju *manj kot pa v kakem drugem demokratičnem mehanizmu*. Nasprotno, ta odgovornost se mora v mehanizmu družbenega samoupravljanja močneje izražati in tudi veliko dosledneje izvajati kot se danes. Toda prvenstveni smoter družbene kritike ni boj med ljudmi, marveč spreminjanje stanja stvari. To pa predvsem iz dveh razlogov. Prvič, nobena družbena kritika ne more imeti pretenzij na nezmotljivost. Preverjati jo morajo v praksi ljudje, predvsem tisti ljudje, ki jih določeno stanje stvari neposredno zadeva. In drugič, družbena kritika, ki je zlasti usmerjena proti ljudem in ne proti stanju stvari, se prav lahko sprevrže v klasičen politični boj za položaje, v politikantsko demagogijo, v ustvarjanje političnih klik brez kakih načel, skratka, v mehanizem klasičnega buržoaznega reprezentativnega sistema.

Bistveno je torej vprašanje, ali bo naša družbena kritika vzgajala demokratično javno mnenje, oziroma ali bo vplivala na ustvarjanje družbene zavesti v smeri demokratičnih metod samoupravljanja in demokratičnih odnosov med enakopravnimi ljudmi v okviru samoupravljanja, ali pa bo vnašala vanj metode političnega boja med politikantskimi klikami. Zakaj, politični boj je boj za oblast, boj za oblast je pa značilnost družbe, v kateri razred gospoduje nad razredom in človek vlada človeku. Družba, h kateri teži socialistični sistem, pa je demokracija svobodnih ljudi v družbenem procesu dela, ki naj obenem postane oblika gospostva družbe enakopravnih proizvajalcev in ustvarjalcev nad naravnimi silami oziroma, če povemo z manjšimi pretenzijami, oblika organiziranega upravljanja enakopravnih in združenih ljudi s stvarmi in ne z ljudmi.

Vsakdo ve, da široka demokracija in široka svoboda obenem pomenita, da mora družba imeti ne samo močno materialno osnovo, ki je

sposobna bistveno ublažiti konflikte interesov, marveč tudi visoko demokratično zavest ljudi, visoko zavest medsebojne odgovornosti. Samoupravljanje ne pomeni samo veliko svobode, ampak zahteva tudi veliko odgovornost. Da bi imeli več samoupravljanja, več demokracije in več svobode, se mora tudi v naši družbeni zavesti, v zavesti človeka bolj razviti občutek družbene demokratične odgovornosti.

Ta občutek se ne more razvijati in krepiti samo z vzgojnimi lekcijami in s politično propagando. Njegov vir mora postati sama praksa, to pa pomeni tudi sama družbena kritika in demokratični mehanizem boja mnenj. V tem pa je subjektivna odgovornost nosilcev te kritike in nosilcev boja mnenj. Naj povem poenostavljeno, običajna pravila vsakdanjega medsebojnega obnašanja ljudi — ljudje se namreč velikokrat ne strinjajo med seboj, pa vendarle ostanejo prijatelji — morajo postati tudi metoda boja mnenj in družbene kritike v visoko razvitih razmerah družbenega samoupravljanja. Če moramo danes v našem družbenem življenju še vedno računati tudi z elementi političnega boja, to vendarle ne pomeni, da se naša napredna družbena kritika sme odreči takšnemu smotru in odgovornosti za njegovo uresničevanje.

Ni dvoma, da je taka demokratična odgovornost družbene kritike obenem tudi najučinkovitejše orožje v boju proti birokratsko-avtokratskemu zatiranju družbene kritike oziroma težnjam neutemeljenega administrativnega omejevanja kritike.

Demokratičnost kritike, se pravi njen demokratični vzgojni učinek na družbeno zavest, je torej obenem tudi vir njenega moralno-političnega vpliva na družbo. Kritika, ki vsebuje samo negacijo in politični boj človeka proti človeku, ne more razviti v sebi tistih etičnih kvalitet, ki so neogibne, da bi se plemenitila in humanizirala človekova zavest.

Seveda reakcionarni politični in idejni pritisk buržoazne preteklosti, ostanki razrednih nasprotij ali kakšne druge težnje, ki pritiskajo na socialistično družbo v smislu teh ali onih etatistično-tehnokratskih in antidemokratičnih maličenj, lahko vsilijo naprednim socialističnim silam tudi politični boj med ljudmi. Toda to ne pomeni, da se napredna socialistična kritika sme odreči svojemu smotru in svojim kvaliteta, ki so pravi vir njenega naprednega vpliva na potek družbenega dogajanja. Kajti v tem primeru bi se sama sprevrgla v vir deformacij demokratičnega razvoja socialistične družbe.

To ugotovitev posebej potrjuje tudi praksa dela naše družbene kritike, ki se navidezno bori proti negativnim pojavom v našem družbenem življenju, dejansko pa usmerja družbo na reakcionarno pot.

Ta primer samo znova potrjuje staro resnico, da ni vseeno — zastran objektivnega učinka kritike — kako in iz kakšnih izhodišč ter s kakšnimi

sredstvi se določena kritika loteva ocene družbenega dogajanja, četudi je posamezne probleme v pozitivističnem smislu točno postavila na dnevni red. Zato tudi dejstvo, da se je v najnaprednejših delih naše družbe pojavila kritika določene družbene kritike ne pomeni odpor proti kritiki sploh ali pa celo — kakor trdijo nekateri — odpora proti filozofiji, marveč je samo odpor proti določenim težnjam v naši družbeni kritiki — odpor proti pomanjkanju demokratične, humanistične in moralne odgovornosti dela naše kritike in odpor proti manifestacijam teženj prav te vrste v delu naše filozofije in teoretične misli sploh.

Socialistični družbi je kritika neogibno potrebna, zlasti pa kvalificirana znanstvena in idejna kritika. Ne sme se bati tudi pogumnejše kritike, ki je anticipacija jutrišnjega dne, čeprav ne najde vedno razumevanja pri današnji stvarnosti in vladajoči družbeni zavesti. Usmeritev družbe k napredku, k neprenehni evoluciji in demokratičnemu razvoju bi bila nemogoča, če bi v njej ne bila človekova misel v stalnem ustvarjalnem nemiru in če bi ne mogla pogumno postavljati na dnevni red vedno novih problemov. Sama dialektika družbenega življenja je trajna negacija včerajšnjega in človekova zavestna misel mora nenehoma kritično gledati na današnjost, da bi lahko zrla v prihodnost.

Glede tega se vsekakor strinjam s tistimi avtorji naše družbene kritike, ki se postavljajo po robu določenim težnjam naše politične prakse, katere poskušajo zožiti družbeno kritiko na ozko področje splošne sprejemljivosti.

Toda tudi sama družbena kritika je — kakor smo videli — del te prakse in je sama izpostavljena vplivu istih objektivnih faktorjev družbene stvarnosti, konfliktov interesov in razlik v razvojnih tendencah. Zato se ne more ločiti od družbe v nekakšno naddružbenost in nedotakljivost. Odtod tudi nastajajo konflikti med kritiko in prakso, v katerih niti kritika niti praksa nista nezmotljivi. Še več, napredne socialistične sile morajo voditi celo politični boj proti tistim oblikam družbene kritike, ki se pokažejo kot subjektivni ali objektivni izraz reakcionarnega pritiska na našo stvarnost.

Ni pa potrebno, da bi se vsi ti konflikti razvijali stihijsko, da bi vsi preraščali v boj med ljudmi, in vselej dobivali obliko obrambe oblasti ali boja za oblast. Potreben je zavesten demokratični napor družbe, in sicer ne le za ustrezne humanistične oblike, sredstva ter metode politične prakse in političnega sistema, marveč tudi za ustrezne humanistične oblike, sredstva in metode same družbene kritike.

Prav zato mora biti družbena kritika, ki si prizadeva, da bi bilo družbeno življenje demokratično, humanistično in etično usmerjeno, brez politikantstva ter individualistične ali kolektivne sebičnosti, tudi

sama demokratična, humanistična, etična in brez politikantskih prizadevanj. Če bo naša družbena kritika po svojih sredstvih, metodah, oblikah in jeziku taka, potem bo lahko imela pozitiven demokratični in etični vpliv na oblikovanje demokratične družbene zavesti tudi takrat, kadar zaradi objektivnih ali subjektivnih razlogov ne bo naletela na razumevanje ali neposreden sprejem pri obstoječi družbeni praksi.

Skratka, da bi bila družbena kritika svobodna, mora biti zlasti sama sposobna ustvarjati pogoje za to svobodo.

20. Viri in vzroki različnih teženj naše družbene kritike

V teh beležkah se nisem zadrževal — razen mimogrede — na problemih vsakdanje empirične, politične in druge kritike družbene prakse, kakršna se izraža v zavesti in javnih manifestacijah širokih ljudskih množic. Omejil sem se skoraj izključno na našo idejno in znanstveno družbeno kritiko.

Toda to ne pomeni, da problemi empirične kritike in boja mnenj v vsakdanji politični praksi, ne zaslužijo temeljite kritične obravnave. Prav gotovo bi ugotovili na tem področju podobne težnje, kakor v idejni in teoretični kritiki. Vrh tega pa bi nedvomno morali tudi ugotoviti, da so sredstva, organizacijske oblike in metode boja mnenj ter javnega razčiščevanja in pojasnjevanja posameznih problemov družbenega življenja tu še manj razvite kot pa na področju kritike, o kateri je bil govor v teh beležkah.

S tem pa prihajamo do drugega vprašanja, ki si ga moramo zastaviti ob koncu teh beležk. Gre za vprašanje, od kod nesporazumi o demokratični odgovornosti in položaju družbene kritike med samimi naprednimi in demokratičnimi silami naše socialistične družbe in od kod pojav destruktivnih in reakcionarnih tokov ter tehnokratsko-birokratskih teženj v delu naše družbene kritike.

To vprašanje bi skupaj z vprašanjem o značilnostih in virih idejnih tokov v naši družbi sploh samo po sebi zahtevalo globljo analizo in izčrpnjšo razpravo, ki pa presega okvir teh beležk. Zato bom zgolj navrgel nekaj misli, ki se predvsem nanašajo na subjektivno odgovornost zavestnih socialističnih faktorjev naše družbe na področju tako teoretičnega kakor praktičnega ustvarjanja — bolj da bi spodbudil razmišljanje, kot pa da bi poskušal dati odgovor na zastavljeno vprašanje.

Jasno je, da je razvoj demokratizma v našem družbenem življenju spodbudil tudi ideološke in politične branilce stare družbe in sprožil razne iluzije ostankov te družbe. Še več, gospodarska struktura naše

družbe še vedno daje možnosti in pogoje, da se posamezni elementi te ideologije celo vživijo vanjo.

Razumljivo je tudi, da so morali v enem delu generacije, ki se je oblikovala prav na revolucionarnem prelomu, nastati resni družbeno psihični problemi, ki prav tako odsevajo značaj ustvarjanja te generacije in njeno razmerje do družbe, ki je izšla iz revolucije. Značaj enega dela naše literature je zelo zvesta slika družbenih psihičnih problemov te vrste.

Tudi določena »kriza zavesti«, ki je nastala pri nas ob sporu s Stalinom, je lahko eden od virov tavanja v naši družbeni kritiki. Spor s Stalinom, ki ni bil samo spor z njim, marveč globok konflikt o poteh sodobnega socializma, je vsekakor moral pri nas odpreti vsa pota ustvarjalnega družbenega iskanja iz protislovij sodobnega socializma, ni pa mogel preprečiti tudi raznih negativnih vplivov nekaterih družbeno psihičnih problemov, ki jih je povzročila ta »kriza zavesti«.

Ljudje, ki ne najdejo dovolj opore v svojem ustvarjalnem prizadevanju in ki se zato čustveno navežejo na ta ali oni vzor, se namreč čutijo skoraj izgubljeni, kakor hitro ostanejo brez svojih vzorov. Marsikdo je v taki dezorientaciji pričel iskati druge vzore in jih je tudi našel v tej ali oni varianti ideologije buržoaznega sveta.

Najvažnejši faktor, ki določa strukturo idejnih in političnih teženj v našem družbenem življenju pa so seveda družbene psihične spremembe, posledica dvajsetletnega razvoja naše socialistične družbe. Generacije, ki sedaj stopajo v aktivno ustvarjalno družbeno življenje, niso imele neposrednega stika z jugoslovansko buržoazno družbo, čeprav je del teh generacij vsekakor — ne da bi se tega zavedal — pod bolj ali manj izraženim vplivom miselnosti starega sveta in njegovih idejnih tradicij. Izhodišče za razmerje teh generacij do sodobnega družbenega dogajanja ni stara jugoslovanska družba, marveč sedanja, socialistična: in sicer taka, kakšna je s svojimi pridobitvami, pa tudi s svojimi problemi, protislovji, težavami in deformacijami. Zato te generacije po sami svoji naravi bolj kritično gledajo in ocenjujejo sedanje družbeno stanje in dogajanje kot pa revolucionarne in predrevolucionarne generacije. To ni njihov greh, ampak njihova prednost. Če si nove generacije ne bi bile sposobne postaviti novih smotrov, bi družba zastala v svojem razvoju.

Toda prav tu nastaja problem. *Resnično novo* lahko ustvarjajo samo *resnično ustvarjalne* družbene sile. Stihijska negacija obstoječega sama po sebi ne more ustvariti resnično novega. Ustvarjati resnično napreden jutrišnji dan je torej veliko težja in širša naloga kot pa samo zanikanje obstoječega.

Te težave nekateri enostavno »premostijo« z abstraktnimi in subjektivističnimi formulami zgolj po besedah svobodnjaške oziroma humanistične kritike in so prepričani, da so s tem opravili veliko delo. Kakor koli je razveseljivo, da se v naših najmlajših generacijah razvija izredno močno zanimanje za probleme družbenega razvoja in upravljanja ter da iščejo svoje ustvarjalno mesto v tem dogajanju, pa je prav tako potrebno vzeti kot resno opozorilo naši družbi dejstvo, da dobršen del mladih ljudi slepo ponavlja razne prastare idealistične in popovske formule v iskrenem prepričanju, da razglašajo nekaj novega. Nevarnost seveda ni v samih formulah, pač pa v dejstvu, da te formule potiskajo znaten del mladih talentiranih ljudi na stranske tire naprednega družbenega dogajanja, ali pa jih celo spreminjajo v coklo resničnega napredka, resnično novega.

V precejšnjem delu so te težnje bržčas tudi stihijska reakcija na pritisk ekonomskega ter upravnega prakticizma, ki marsikdaj potiska aktualna vprašanja našega idejnega in kulturnega življenja na stranske tire. Dejstvo je, da so naše družbene organizacije veliko bolj nagnjene k spremljanju in obravnavanju problemov gospodarskega in neposrednega političnega značaja, kakor pa k problemom oblikovanja humanistične in demokratične družbene zavesti, ali pa problemom kulturne rasti naše družbe.

Problematika te vrste je redko na dnevnih redih naših družbenih organizacij, zato pa se stihijsko prebija v raznih oblikah družbene aktivnosti zunaj teh organizacij, takih kot so razni simpoziji, posvetovanja, improvizacije redakcij posameznih listov in podobno.

Ne trdim, da so te oblike slabše od kakih drugih. Toda dejstvo je, da se ponavadi v vsej tej aktivnosti ne angažirajo prav najnaprednejše sile naše družbe. Zato pri nas tudi ni dovolj demokratičnega boja mnenj ter razkrivanja antisocialističnih in konservativnih teženj v razvoju naše družbene misli. So pa tudi ljudje, ki se namenoma trudijo, da bi »dialog« družbene diskusije reducirali zgolj na odnos med »vlado« oziroma »vodstvom« in kritiko.

Jasno je tudi, da že sam spor med ideologijo, ki se razvija na podlagi družbenega samoupravljanja, in ideologijo etatističnega tehnokratizma zaostruje vse probleme te vrste in povzroča različne kritične reakcije. Sama neskončna vrsta človeških problemov naše družbe, v kateri celo problemi elementarne revščine človeka še niso povsem premagani in v kateri tudi obseg ekonomske neenakosti, ki je posledica še vedno nizke razvitosti naše družbe, in podobni problemi naposled sami po sebi pomenijo vir različnih tendenc družbene kritike. Spričo takih problemov se ljudje marsikdaj ne sprašujejo, kako je treba kriti-

zirati in kam naj vodi kritika, ampak samo ugotavljajo dejstva in se omejujejo na enostavno reakcijo na ta dejstva v skladu s svojimi občutki.

In končno je povsem jasno, da je dvajset let po revoluciji in po vseh izkušnjah dosedanje socialistične prakse zares potrebno, da rešuje naša družba posamezne probleme odnosov med ljudmi ter odnosov med človekom in državo drugače, kot jih je morala reševati v preteklosti.

Taki in podobni viri raznovrstnih idejnih vplivov na našo družbeno zavest so potemtakem objektivno dani in bodo dolgoročno učinkovali. Zato postaja zlasti pereče vprašanje, ali se naša socialistična družba dovolj hitro in s pravimi sredstvi prilagaja potrebam idejnega in političnega razčiščevanja problemov, ki jih vsak dan znova postavlja in jih bo vse bolj pogosto postavljala na dnevni red bistveno spremenjena družbena, ekonomska, politična, generacijska, kulturna, psihična in druga struktura naše družbe. Mislim, da glede tega ne moremo biti zadovoljni s sedanjim stanjem.

Zdi se mi, da ne bo pretirano, če rečem, da najnaprednejši faktorji socialistične družbene zavesti niso dovolj angažirani na področju idejnega in teoretičnega boja za uveljavitev napredne teoretične misli v družbenem življenju. Duh etatističnega tehnokratizma ter ekonomskega in upravnega prakticizma še vedno močno pritiska na družbeno zavest sploh, še posebej pa na vodilne faktorje naše socialistične družbe. Pritisk tega prakticizma, ki ga je mogoče premagati samo s prenosom cele vrste družbenih funkcij na sistem samoupravljanja, se ne kaže le v dejstvu, da mnogi problemi idejnega boja, družbene zavesti, kulturne in etične rasti človeka v socialistični družbi ostajajo na stranskem tiru, marveč tudi v tem, da neposredno vplivajo na miselnost ljudi, bodisi da gre za faktorje državne oblasti in političnega življenja ali pa idejnega in kulturnega ustvarjanja. Tako se posledice zopet spreminjajo v vzrok in postajajo faktor, ki krepi elemente konservativizma ter idejnega tavanja v sklopu naše družbene zavesti.

Boj proti razdiralni, dezorientirani in socializmu tuji ali celo sovražni družbeni kritiki ne more biti uspešen, če bo vsakdanji prakticizem obremenjeval idejno in teoretično socialistično misel do take mere, da bo postajala samo dekla vsakdanje prakse. Kakorkoli je res, da se idejna in teoretična misel lahko potrjuje samo v praksi, tako je tudi res, da praksa ne sme vsiljevati svojih meril idejni in teoretični misli.

V dosedanjem razvoju socializma v svetu je morda pritisk prakse in njenih neogibnih dnevnih potreb prizadel socialistični idejni in teoretični misli več škode kakor vsa protimarksistična kritika te misli. V takšnih okoliščinah se je tudi marksizem kaj čisto spreminjal v shematizem dogem in v pragmatistično formulo za subjektivistično pojasnjevanje

perečih problemov prakse, namesto da bi bil tisti idejni in teoretični faktor, ki gre *pred* prakso in osvetljuje pota *bodočnosti*.

Ceprav je bilo pri nas takih deformacij razmeroma malo, vendarle ne moremo reči, da jih ni bilo in da jih ni. Najsi je naša socialistična praksa napredna in najsi je marsikdaj veliko naprednejša od kabinetske teoretične misli, je vendarle njen vpliv na idejno napredno in teoretično misel škodljiv, kadar se uveljavlja kot subjektivni pritisk. Verjetno je prav eden od vzrokov, da se pri nas tako pogosto kot »novo« pojavljajo idejne koncepcije in teorije, ki so v resnici izraz zaostale družbene misli ali pa celo izraz socializmu sovražnih družbenih teženj, medtem ko avtorji teh istih teorij ne najdejo nič novega — v naši lastni praksi, ki je dala izredno veliko resnično novega. Druga posledica tega dejstva pa je v tem, da take teorije ne nalete na tiste kvalitetne teoretične in idejne odgovore napredne socialistične misli, kakršni so nujno potrebni, da bi se odbil njihov pritisk na družbeno zavest.

Da bi bila socialistična idejna in teoretična misel sposobna odkrivati nadaljnja pota in sredstva družbenega napredka in da bi bila kot napredni ustvarjalec sposobna odstranjevati s poti tako prakso kakor teorijo in družbeno kritiko, ki jo onespособlja za tako napredno družbeno akcijo, mora sicer živeti s socialistično prakso in zaradi socialistične prakse, vendar ne sme biti njena dekla in se tudi ne gibati na njenem repu.

Drugo področje, na katerem po mojem mnenju naša družba zaostaja za potrebami časa, je razvijanje organizacijskih oblik za razvoj demokratičnega in odgovornega boja mnenj. Dobršen del tega boja se pri nas razvija — ne mimo ustave in zakonov — pač pa mimo obstoječega organizacijskega mehanizma demokratičnega življenja družbe. To dejstvo očitno govori o tem, da je obstoječi organizacijski mehanizem bodisi nezadosten, bodisi nezadostno prilagojen aktualnim potrebam našega časa ter idejno-političnim potrebam družbe. Vsekakor je res, da je ta mehanizem vendar v marsikaterem pogledu obdržal oblike in metode, ki so ustrezale strukturi naše včerajšnje družbe, ne ustrezajo pa več današnji. Najbrž imajo v tem oziru med drugim posebno nalogo zlasti take organizacije, kot je Socialistična zveza delovnega ljudstva in podobne, ki morajo biti organizacijsko veliko bolj usmerjene k nalogi, da na ustrezen demokratični način zajamejo široka področja boja mnenj, kakor pa je to bilo v preteklosti.

Tako lahko na koncu teh beležk ugotovimo, da imajo vse manifestacije družbene kritike, o katerih smo govorili, vendarle tudi določen koristen učinek. Opozarjajo namreč najnaprednejše sile naše družbe na neogibnost, naj pogumneje zastavljajo in rešujejo idejne in politične pro-

bleme družbenega in političnega sistema in odnosov med ljudmi. Tisto, kar je pri tem zlasti nujno, je intenzivnejši napor uveljaviti načela socialističnega samoupravljanja na vseh področjih družbenega življenja in hitreje vzpostavljati ustrezne demokratične oblike boja mnenj, ki so potrebne taki, na samoupravljanju zgrajeni družbi.

PRIMOŽ

Dimitrij Rupel

I

Tako kot vselej, kadar z gotovostjo nekaj pričakujemo — kot ustaljeno navado, kot nekaj zelo preprostega in vendar pomembnega — je prišlo poletje. To menjavanje letnih časov je Samu pomenilo že kar dolgočasno kolesje nekega stroja, ki deluje brez zastojev. Vse se je dogajalo, kot je Samo pričakoval. Tudi se mu ni v zadnjih dneh pripetilo nič takega, kar bi ga posebno razburilo. Včasih je celo na tihem pomislil, da je njemu edinemu prihranjena življenjska bridkost, kajti kot je sklepal iz pripovedovanja svojih tovarišev, je ta nesporno obstajala. Samo pa se je neugodnostim in slabi volji do zdaj dosledno izvijal. Zelo rahlo kot piš opoldanskega poletnega vetriča so ga prizadevale usodnosti življenja — sprejemal jih je — kot neizbežno delovanje nekega stroja.

Njegovo življenje je potekalo v miru in skladju. Takšna harmonija je zbujala pri Samovih tovariših kar vidno nejevoljo, zraven mu pa niso čisto verjeli. Očitati so mu, da je le zapoznel v razvoju, da še ni stopil v pravo življenje, kjer vlada neusmiljenje. A tudi o tem Samo ni preveč premišljeval. Zanesel se je nase, zanesel se je na svojo dobrohotno usodo. Kadarkoli si je česa želel, kadar je naletel na nepričakovano oviro, se je v njem pripetil neki skrivni kemični proces, ki je želje spremenil v stvarnost in ovire v naravne sestavine življenja. Resda je Samo nekoli-kokrat pomislil, če morda takšno življenje ne pomeni duhovne šibkosti, neprestanega vdajanja močnejšim od sebe. Vendar se je kmalu pomiril: pomislil je, da bi ga moralo takšno ravnanje, če bi bilo v resnici podrejanje, greniti. O tem pa pri njem ni moglo biti govora. Začel je že verjeti, da je posebne vrste človek, da se ne podreja, temveč prekaša druge in mu je zato prizaneseno z drobnimi neugodnostmi in psihičnimi pritiski, ki jih morajo preživljati navadni ljudje. Seveda se je zbal svoje višine in svoje premoči, kajti vedel je, da tisti, ki je više, prej pride do viška, do konca, kjer ne more več nadaljevati in se kvečjemu zruši — kot pa